

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Jong, J. de

Citation

Jong, J. de. (2018, November 21). *Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67081>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/67081> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Jong, J. de

Title: Democratie in kinderschoenen : twee referenda: Nederlanders stemmen over hun eerste grondwet, 1797-1798

Issue Date: 2018-11-21

HOOFDSTUK 8

‘VOORNAAME REDENEN EN MOTIVEN....?’

‘Zyn wy ook genoegzaam geïnformeerd van de voornaame redenen en motiven, waarom dit ontwerp door het Bataafsche Volk is afgekeurd?’¹ Pieter Toens wierp deze vraag begin oktober 1797 op in een zitting van de Nationale Vergadering. De Groninger representant wilde onderzoek doen naar de motieven van burgers die hadden geleid tot verwerping van het *Ontwerp van Constitutie*.

De onderzoeksmethode die hij voorstelde, paste in zijn tijd. Pieter Toens wilde de burgers per proclamatie oproepen om ‘de bezwaren en bedenkingen, welke ieder zoude gehad hebben, voor en tegen het onlangs aangeboden en verworpen Plan van Constitutie’ op papier te zetten. De ingezonden rekestten zouden dan ter beschikking worden gesteld aan de nieuwe constitutiecommissie. Zo wilde Toens voorkomen, dat een ontwerp van grondwet opnieuw zou worden verworpen; de nieuwe constitutiecommissie kon dan immers rekening houden met de opvattingen en wensen van de burgers van de Bataafse Republiek. Zijn voorstel werd evenwel niet overgenomen, bang als men was voor nieuwe vertragingen in het besluitvormingsproces naar een nieuwe grondwet.²

Zou het voorstel van Toens geheel of gedeeltelijk zijn uitgevoerd, hoe primitief ook, dan was materiaal ter beschikking gekomen om stemmotieven van individuele burgers te onderzoeken. Deze informatie is echter helaas niet beschikbaar, waardoor stemgedrag alleen kan worden bestudeerd aan de hand van bewaard gebleven uitslagen en door archiefonderzoek.

Uitslagenonderzoek is aan beperkingen onderhevig, omdat de uitslag in beginsel niet of althans niet zonder aanzienlijke problemen kan worden uiteengerafeld naar motieven van individuele burgers. Zelfs als in processen-verbaal was vastgelegd wat iedere burger had gestemd, zoals in 1797 in Gelderland, Overijssel en Friesland, dan nog helpt dat niet om individueel stemgedrag te verklaren, omdat ook dan individuele motieven ontbreken.

Uitslagenonderzoek richt zich bovenal op collectief en niet op individueel stemgedrag. De omgeving van de stemgerechtigde burger, het collectief of de gemeenschap waarvan hij

¹ Pieter Toens in de Nationale vergadering. Zie: *Dagverhaal* VII, nr. 696 (zitting 4 oktober 1797), 328.

² Zie voor het voorstel van Toens, het debat, het advies van de commissie die het voorstel onderzocht en de definitieve besluitvorming: *Dagverhaal* VII, nr. 696 (4 oktober 1797) verslag van de zitting van 4 oktober, 328; nr. 697 (4 oktober 1797) verslag van de zitting van 4 oktober, 329-330; nr. 732 (3 november 1797), zitting van 3 november, 611.

deel uitmaakt, staat in het onderzoek centraal. In de classificatie van electoraal onderzoek wordt uitslagenonderzoek daarom ook wel de *ecologische* variant genoemd.³ De gemeenschap waarvan de burger deelgenoot is, bepaalt althans deels zijn stemgedrag, is het idee. De analyse-eenheid bij ecologisch onderzoek is veelal geografisch van aard: een land, een stad, een dorp of een district. Op deze niveaus zijn uitslagen vastgesteld en gearhiveerd. Onderzoek moet dan wel gedaan worden naar ‘collectieve motieven’ om al dan niet deel te nemen aan referenda, om al of niet *ja* of *nee* te stemmen. Als belangrijkste ondersteunende bron voor het vaststellen van dergelijke collectieve motieven zal in het navolgende overigens aan een aantal landelijke petitiecampagnes worden gerefereerd.

De administratieve vormgeving van het referendum door middel van grondvergaderingen per 500 inwoners maakt het extra gecompliceerd om relaties te leggen tussen de uitslag en (andere) gemeenschappen waar de burger deel van uit maakte. Het voornemen om onderzoek te doen naar juist deze vormen van collectief stemgedrag sluit echter aan bij de manier waarop in de achttiende eeuw naar uitslagen werd gekeken. De grondvergadering was immers de manier om de mening van een plaatselijke gemeenschap te vernemen. De uitslag van een grondvergadering, of van enkele opgetelde plaatselijke grondvergaderingen, werd gezien als gezaghebbende neerslag van de opinie van een lokale gemeenschap. Blijft wel de vraag, welke specifieke kenmerken aan lokale gemeenschappen kunnen worden toegekend om die betekenisvol van elkaar te onderscheiden voor nader onderzoek naar uitslagen.

Voor uitslagenonderzoek staat in het bijzonder de sociologische verklaringsrichting ter beschikking. Dergelijk onderzoek richt zich nadrukkelijk op de relatie tussen stemgedrag en structuur van de maatschappij. In deze studie betreft dat de structuur van de maatschappij van de achttiende-eeuwse Republiek, waarover, als complicerende factor, weinig gegevens voor handen zijn. Ook statistiek stond nog in kinderschoenen.⁴

³ Zie voor een korte omschrijving van diverse soorten van verkiezingsonderzoek: <https://www.politiekcompendium.nl>

⁴ Taylor en Johnston, *Geography of elections*, 107-218. De macro-sociologische benadering moet overigens worden onderscheiden van micro-sociologische modellen, die gebaseerd zijn op kennis over sociologische kenmerken van individuele kiezers: Harrop en Miller, *Elections and voter*, 173-216; Evans, *Voters & Voting*, 42-67.

§ 1 Ecologisch onderzoek

De sociologische onderzoekstraditie is waar het gaat om collectief electoraal gedrag beïnvloed door het werk van Stein Rokkan, in samenwerking met Seymour Lipset.⁵ In vergelijkende studies van partijpolitieke systemen in West-Europa poogden zij een verklaring te vinden voor de diversiteit aan partijsystemen. Zij zochten die in een historische context: politieke partijen vormden zich langs breuklijnen, die waren ontstaan in een langdurig proces van staaten- en natievorming. In deze theorie staat het begrip ‘cleavages’ centraal, in het Nederlands wel vertaald als breuklijnen of breukvlakken.

Breuklijnen verdelen de maatschappij in (sociale) groepen en bepalen de structuur daarvan en zouden zijn ontstaan als gevolg van ingrijpende sociale, economische en religieuze veranderingen en daarmee gepaard gaande (gewelds)conflicten. Als deze breuklijnen aan de basis zouden liggen van een partijstelsel van een land, dan moeten politieke partijen en maatschappelijke organisaties zich langs die lijnen willen en kunnen organiseren. Onder anderen Hans Daalder heeft gebruik gemaakt van aspecten van deze theorie bij de beschrijving van de ontwikkeling van het partijpolitieke systeem in Nederland, waarbij het ontstaan en de ontwikkeling van de zogenoemde verzuiling belangrijke ingrediënten zijn. Zijn inzichten vormen een inspiratiebron voor het betoog dat poogt om referendumuitslagen te begrijpen in relatie tot de maatschappelijke structuur van de Bataafse Republiek.⁶

Allereerst moet gewaarschuwd worden, dat bij een beginnende democratie de eventueel aanwezige maatschappelijke breuklijnen slechts matig en gedeeltelijk geactiveerd zullen zijn. Activering of mobilisering is een belangrijk criterium voor politicologen om te bepalen of één of meer maatschappelijke breuklijnen invloed hebben op de organisatie van een later ontwikkeld partijstelsel van een land. Daarom zal in het vervolg behoedzaam met het wellicht enigszins anachronistische concept van breukvlakken worden omgesprongen. Bij voorkeur wordt in het vervolg overigens gesproken van scheidslijnen, naast breuklijnen.⁷

De uitslagen van de twee referenda zijn geanalyseerd langs twee maatschappelijke scheidslijnen, die in het voorgaande al herhaalde malen zijn aangestipt. Op de eerste plaats betreft dat de scheidslijn tussen stad versus platteland en op de tweede plaats die van kerk en staat, voor de Bataafse Republiek uitgewerkt naar een onderscheid tussen protestant versus katholiek, preciezer geformuleerd tussen hervormd-gereformeerd versus rooms-katholiek.

⁵ Lipset en Rokkan, *Cleavage structures, party systems and voter alignments*.

⁶ Daalder, ‘Consociationalism, centre and periphery in the Netherlands’ in Daalder, *Politieke en historie*, 21-63.

⁷ Voor definitie en afbakening van de begrippen politieke tegenstelling, politieke scheidslijn en breuklijn is gebruik gemaakt van: Bovens, Pellikaan, Trappenburg (ed.), *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*, 10.

Iedere stemgerechtigde burger behoorde tot een stedelijke of een plattelandsgemeenschap en kon wellicht een deel van zijn identiteit daaraan ontleen. Vrijwel iedere burger behoorde tot een kerkelijke gemeenschap, kerk of gemeente, parochie of statie, die hem eveneens identiteit kon verschaffen. Rokkan formuleerde in zijn theorie het belang van overlapping van gemeenschappen en identiteiten, kruisende breuklijnen, die energie leveren voor mobilisatie. Een Brabantse katholiek van het platteland zou anders op politieke en maatschappelijke ontwikkelingen kunnen reageren dan een katholieke Amsterdammer, bijvoorbeeld.⁸

Eén breuklijn die regelmatig in de theorie van het uitslagenonderzoek aan de orde komt en die in het werk van Rokkan een belangrijke plaats in neemt, wordt niet expliciet uitgewerkt. Dat betreft het onderscheid centrum versus periferie. Die scheidslijn kan ontstaan in het proces van staat- en natievorming tussen enerzijds een dominante politieke cultuur in het centrum van de (politieke en economische) macht en anderzijds een ondergeschikte politieke cultuur die onafhankelijkheid en autonomie wil bewaren en zich bevindt in de (geografische) periferie van een staat. Vaak onderscheidt de periferie zich van het centrum door het cultiveren van etnische, taalkundige en/of religieuze verschillen ten opzichte van de dominante volksgroep, taal en/of religie. In de theorie van Rokkan is de periferie de omgeving waar de oppositie zich ontwikkelt tegen de overheersende partij in het politieke centrum.

De vorming van de Bataafse Republiek en de nieuwe eenheidsstaat zijn cruciale wisselpunten in de staat- en natievorming van Nederland. In het bijzonder de spanning tussen Holland en de andere provincies was aan de orde. Vóór 1795 was de stem van Holland in de politieke arena van de Staten-Generaal overheersend. De Hollandse elite bepaalde de politieke besluitvorming in de Republiek. Drijvende kracht achter de opbouw van de eenheidsstaat na 1795 was opnieuw Holland, zoals in het voorgaande regelmatig is betoogd.

De provincies Drenthe en Bataafs-Brabant behoorden in deze constellatie allereerst tot de periferie van de Republiek, omdat zij in het ancien régime waren uitgesloten van politieke besluitvorming. Pas in 1796 kregen vertegenwoordigers uit deze provincies toegang tot de Nationale Vergadering, en als symbolisch gebaar ook nog in de laatste zitting van de Staten-Generaal. In de periode 1795-1796 verzetten de provincies Zeeland en Friesland, in mindere mate Groningen, zich het langst tegen de vorming van een Nationale Vergadering. Zij manoeuvreerden zich als het ware in de periferie van Holland, hoewel zij economisch lange tijd als kustprovincies nauw met Holland verbonden waren. In de Nationale Vergadering

⁸ Zie voor de verdere ontwikkeling van dit concept: Deegan-Krause. 'New dimensions of political cleavage', in: Dalton, Klingemann (ed.), *The Oxford handbook of political behavior*, 538-556.

ontstonden vervolgens ten minste twee politieke stromingen: de unitarissen, die streefden naar de eenheidsstaat, en de federalisten, die streefden naar (het behoud van) een federatief staatsverband, zoals dat vóór 1795 bestond. De federalisten kwamen vooral uit Overijssel en Gelderland.

In het vorige hoofdstuk is de periferie rondom Holland verdeeld in een binnen- en een buitenring. De binnenring bestond uit provincies die nauw waren verbonden met de op handel gerichte economie van Holland, in het bijzonder Zeeland, Friesland en Utrecht. De buitenring bestond uit Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland, minder verbonden met de maritieme en commerciële economie van Holland, met voor deze provincies nadruk op de agrarische sector. Bataafs-Brabant is steeds beschouwd als de ultieme periferie.

Als Holland streeft naar het amalgameren van de publieke provincieschulden, gesteund door Zeeland, Utrecht en Friesland, dan zal het verzet komen van provincies in de buitenring. Als het besluit tot amalgamatie in januari 1797 definitief wordt genomen, zal in het najaar van 1797 een petitiecampagne starten in provincies in de buitenring om dat besluit te laten terugdraaien.⁹ Dat zal echter niet meer gebeuren.

Alle provincies, behalve Utrecht, waren in de periode 1795-1798 kortom op de één of andere manier betrokken bij een tegenstelling tussen het politieke centrum Holland en de periferie bestaande uit de overige provincies.

Op drie cruciale momenten in het besluitvormingsproces rond de totstandkoming van een ontwerp van grondwet werden petitiecampagnes georganiseerd om de minderheid in de Nationale Vergadering die streefde naar een staat, één en ondeelbaar, te steunen.¹⁰ Het eerste petitionnement vond plaats tussen december 1796 en januari 1797, als de Nationale Vergadering als uitvloeisel van de debatten over het al of niet tot grondslag nemen van het *Plan van Constitutie* van de constitutiecommissie daarover besluiten moet nemen. Meer dan 16.000 ondertekenaars steunden de representanten die het plan van de constitutiecommissie

⁹ Zie voor petitie tegen het amalgaam van publieke schulden: NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 871. Petitie uit Drenthe: o.a. Emmen, Vries, Diever, Eelde, Gieten, Hogersmilde, Koekange, Oosterhesselen, Roden, Roderwolde, Sleen, Wapsterveen, de Wijk, Zuidlaren. Uit Overijssel: Schoutambt Dalfsen, Haarst, Heino, Zwolle. Uit Gelderland: Apeldoorn, Barneveld, Beltrum, Ermelo, Heerde, Netterden, Nijbroek, Uit Bataafs-Brabant: West-Brabant: Hoeven, Oudenbosch, Standaardbuiten; Meijerij van Den Bosch: Berlicum, Liempde, Lierop, Lieshout, Nuland, Nuenen, Vessem, Mierlo, Stiphout, Veghel. Oirschot, Someren, Beek en Donk, Rosmalen, Geffen; Land van Cuyk: Beugen, Overloon, Maashees en Holthees, Vierlingsbeek, Sambeek. Oploo. Baronie van Breda: Dongen. En verder uit de provincie Groningen.

¹⁰ Er zijn in de periode 1795-1798 veel petitie ingediend bij de Nationale Vergadering. Deze drie campagnes waren echter zo massaal, dat zij werden geassocieerd onder de zoekterm 'volk van Nederland' in de indices op de *Decreten* van de Nationale Vergadering.

verwierpen, omdat het ideaal van één en ondeelbaar daarin onvoldoende was vastgelegd (zie tabel 8.1).

Tabel 8.1: Aantal tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen december 1796 en januari 1797 ter ondersteuning van één en ondeelbaar.

Aantal tekenaars	
Holland	14.330
Friesland	924
Zeeland	519
Utrecht	709
TOTAAL	16.482

Bron: 'Naamlyst'. 's-Landsdrukkerij 1798¹¹

Het overgrote deel van de rekesten was afkomstig uit Holland. Als er in deze of volgende campagnes rekesten afkomstig zijn uit Zeeland, dan betreft dat trouwens met name Middelburg en Vlissingen. In Friesland werden de rekesten getekend in Het Bildt en Barradeel.

Een tweede cruciale fase speelde zich af in maart en april 1797, toen de meerderheid in de Nationale Vergadering besloot om de uitslag van het referendum per provincie op te maken in plaats van nationaal. Er kwam een petitiecampagne tot stand die de minderheid in de Nationale Vergadering steunde om de uitslag 'nationaliter' vast te stellen.

Meer dan 9.500 burgers waren bereid deze petitie te tekenen, het merendeel opnieuw uit Holland afkomstig. De andere rekesten zijn afkomstig uit Friesland en Utrecht, die Holland steunden in het verzet tegen het decreet van de Nationale Vergadering over het vaststellen van de einduitslag van het referendum.

¹¹ De gegevens zijn afkomstig uit een publicatie van de 's-landsdrukkerij uit juni 1798: 'Naamlyst der geen en welke hunne hoop en verwagting, dat eene Constitutie op gronden van een en ondeelbaarheid gebouwd, aan het Bataafsche volk zal aangeboden worden, by requeste aan de eerste Nationaale Vergadering, representeerende het gemelde volk, hebben te kennis gegeven.' Dit boekje van 250 pagina's verdient nader onderzoek. De ingediende rekesten uit de periode december 1796-januari 1797 bevinden zich niet meer op de geëigende plaats in het archief. (NA Den Haag, Archief *Wetgevende colleges*. Ontbreken in de serie chronologisch geordende rekestes: inv.nr. 293-294.) Kwam deze publicatie dan in plaats van de voorgenomen publicatie van de uitslag van het tweede referendum?

Het aantal personen in de tabel wijkt enigszins af van de opsomming in de *Naamlijst*: 17.392 tekenaars. Het verschil is het gevolg van telfouten in de achttiende eeuw.

Tabel 8.2: Aantal rekesten en tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen 5 april en 16 mei 1797 ter ondersteuning van artikel 108, Reglement zodat de stemmen ‘nationaliter’ zouden worden geteld.

	Aantal rekesten	Aantal tekenaars
Holland	151	6.145
Utrecht	20	861
Friesland	35	1.106
Gelderland	7	720
Zeeland	5	250
Overig	5	299
TOTAAL	218	9.665

Bron: NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 300.

De derde cruciale fase ontstond in december 1797, toen de besluitvorming binnen de (tweede) constitutiecommissie volledig was vastgelopen. Op 13 december 1797 publiceerde de *Haagsche Courant* de ‘Verklaring aan de Bataafsche Natie’ van 43 representanten, met eisen waaraan de nieuwe grondwet zou moeten voldoen, wilden zij kunnen instemmen. De realisatie van een republiek, één en ondeelbaar, was hun ultieme doel. Deze ‘verklaring’ voorafgaand aan de parlementaire omwenteling van 22 januari 1798 werd ondersteund door een petitiecampagne waarin burgers hun steun uitspraken voor de ‘verklaring van de 43’.

Tabel 8.3: Aantal rekesten en tekenaars, ingekomen bij de Nationale Vergadering tussen 21 december 1797 en 26 januari 1798 ter ondersteuning van de verklaring van de 43 representanten in de *Haagsche Courant*

	Aantal rekesten	Aantal tekenaars
Holland	114	5.409
Overijssel	2	151
Zeeland	3	345
Bataafs-Brabant	2	220
Onbekend	1	46
TOTAAL	122	6.171

Bron: NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 311-313.

Het overgrote deel van de rekesten kwam opnieuw uit Holland. Rond 18% van alle tekenaars was uit Amsterdam afkomstig, maar er waren veel ondertekenaars uit Noord-Holland, Leiden en Delft en het omringende platteland van Rijnland en Delfland. Uit Bataafs-Brabant kwam de steun uit Bergen op Zoom, het district waarvoor Pieter Vreede tot tweemaal toe zitting had in de Nationale Vergadering. In Overijssel werd in Kampen en het nabij gelegen IJsselmuiden getekend.

Deze drie handtekeningenacties kregen niet of nauwelijks steun uit de Drentse en Sallandse dorpen, Twente, de Achterhoek of Bataafs-Brabant, streken en dorpen met hoge

opkomstcijfers bij beide referenda, geografisch gelegen in de periferie van de Bataafse Republiek. Daar zullen andere motieven gespeeld hebben dan die van één en ondeelbaar, om een meerderheid van burgers te laten deelnemen aan grondvergaderingen.

De drie petitiecampagnes geven een indicatie van waar zich de kern bevond van de Republikeinse stroming buiten de Nationale Vergadering, die streefde naar een republiek, één en ondeelbaar. Holland (zonder de Zuid-Hollandse eilanden en waarden!), en daarbinnen Amsterdam, was het onmiskenbare middelpunt van dit politiek streven en activisme.

De drie petitiecampagnes geven wellicht tevens een indicatie van een scheidslijn tussen centrum en periferie. Onderzoekstechnisch is het echter onmogelijk om de relatie tussen tekenaars en opkomst te onderzoeken. Niemand weet bijvoorbeeld of alle ondertekenaars stemgerechtigde burgers waren. Soms lagen adressen op een bepaalde plaats ter tekening en kon iedere burger die langs liep een handtekening plaatsen, ongeacht zijn of haar (!) woonplaats.

Voor de twee scheidslijnen die worden onderzocht, stad versus platteland en katholiek versus protestant, was het voor iedere burger in de Bataafse Republiek helder aan welke kant hij stond. Voor een onderzoeker naar referendumuitslagen geldt dat in principe ook. Maar waaruit zou moeten blijken dat iemand zich in de achttiende eeuw een burger voelde van het politieke centrum of van de periferie en dat bovendien uitte in zijn stemgedrag? In de theorie van het uitslagenonderzoek wordt regelmatig aan etniciteit een betekenisvolle rol toebedeeld bij het beantwoorden van deze vraag. Stemde een burger als Fries of als Zeeuw of als Hollander? Op basis van referendumuitslagen valt een dergelijke vraag niet goed te beantwoorden. Uit de context van de twee referenda blijkt ook niet dat burgers zijn opgeroepen om als Fries, Zeeuw of Hollander wel of niet te gaan stemmen, wel of niet een *ja*- of een *nee*-stem uit te brengen.

Slechts één provincie heeft kenmerken om als periferie te kunnen worden aangeduid en dat betreft Bataafs-Brabant. Als katholiek en als Brabander voelde men zich achtergesteld, zowel op religieus gebied als bestuurlijk en politiek. De afwijkende uitslagen voor deze provincie rechtvaardigen en ondersteunen het vermoeden dat een scheidslijn tussen centrum versus periferie, tussen het overgrote deel van de Bataafse Republiek versus Bataafs-Brabant, daarvoor verantwoordelijk is.

De provincie Drenthe kan veel minder tot de periferie van de Republiek worden gerekend. Drenthe had een eigen (provinciaal en lokaal) bestuur en rechtspraak. De bevolking was vrijwel homogeen hervormd-gereformeerd. Bij belangrijke beslissingen in Den Haag

werd de provinciale elite over de besluitvorming geïnformeerd. De provincie had vooral te weinig economische potentie (en dus te weinig belastingopbrengsten), geen gezaghebbende (oude) adel en geen stedelijke patriciaat om in de Staten-Generaal volwaardig aan de besluitvorming te kunnen deelnemen. Drenthe verkeerde aldus vóór 1795 in een andere situatie dan het *Generaliteitsland* Staats-Brabant.

Als het vraagstuk centrum versus periferie beperkt blijft tot de mogelijke spanning tussen Holland en de andere provincies, dan is dat onderscheid in het voorgaande reeds voldoende aan de orde geweest. Uit de vergelijking van de uitslagen van Holland versus andere provincies kunnen overigens geen conclusies worden getrokken over een eventuele spanning tussen het politieke centrum versus de periferie. Binnen de Nationale Vergadering waren die spanningen er zeker tussen federalisten en unitarissen, maar het gehanteerde systeem van grond- en kiesvergaderingen zonder publieke kandidaatstelling en met loting gaf geen mogelijkheid om politieke of maatschappelijke organisaties langs deze eventueel bestaande scheidslijn tot ontwikkeling te laten komen. De scheidslijn centrum versus periferie wordt kortom in het navolgende niet afzonderlijk belicht, al wordt het vraagstuk in beschouwingen aangestipt.

§ 2 Stad versus platteland

‘Rond 1800 had elke stad nog grenzen die de overgang van buiten naar binnen zeer goed ervaarbaar maakten. Op enkele uitzonderingen na hadden ze nog hun vestingwallen, vestinggrachten en poorten. De bewoners van het buitengebied konden de stad niet onopgemerkt betreden,’ aldus Van der Woud in zijn studie over de ruimtelijke ontwikkeling van Nederland.¹² Wie een almanak uit de jaren 1795-1798 openslaat, ziet tijdstippen waarop in steden de stadspoorten na het luiden van de stadsklok werden geopend en gesloten, afhankelijk van het tijdstip van zonsopgang of zonsondergang. Zo wist iedereen wanneer hij binnen of buiten moest zijn.¹³ Zo zag iedere burger concreet de scheidslijn tussen stad en platteland.

Het idee om collectief stemgedrag volgens het onderscheid stad versus platteland te onderzoeken, kan nader worden gemotiveerd. De stad kon centrum zijn van bestuur en rechtspraak, van handel en nijverheid, van communicatie en cultuur; de stad wordt gekenmerkt door een stedelijke economie. Op het platteland overheerste de landbouw, voor

¹² Van der Woud, *Het lege land*, 308.

¹³ Zie bijvoorbeeld voor Leeuwarden: in *Bataafsche comptoir almanach, of tydwyzer voor het jaar 1798*, Leeuwarden, z.j., niet gepagineerd: ‘het Luiden der poortklok binnen Leeuwarden’.

sommige gemeenschappen de visserij of de turfwinning, en waren mensen werkzaam in beroepen die daaraan waren gerelateerd. De aan seizoenen gebonden agrarische of maritieme economie bepaalde de leefomstandigheden en het ritme van het dagelijks leven op het platteland.

In de jaren van ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ werd in meerdere opzichten aan een onrechtvaardig onderscheid tussen stad en platteland een einde gemaakt. Om die reden zouden stemgerechtigden op het platteland andere motieven kunnen hebben om deel te nemen aan referenda dan burgers in de steden. Bewoners van het platteland hadden iets te winnen, bijvoorbeeld gelijke politieke rechten als burger van een nieuwe staat; burgers van een stad hadden wellicht iets te verliezen, zoals het stedelijk burgerschap dat ingeruild moest worden voor een nationaal burgerschap van een nieuwe staat, zonder bijbehorende emolumenten of voorrechten.

De analyse die volgt, richt zich op alle steden, ook die zonder politieke rechten maar met stedelijke functies. In de Republiek hadden 57 steden vóór 1795 zitting in Statenvergaderingen; bijna zoveel grote en kleine steden hadden vóór 1795 geen toegang tot dergelijke vergaderingen en waren uitgesloten van de circuits van politieke besluitvorming. De stad Den Haag is daarvan wellicht het bekendste voorbeeld.

Bestond er verschil in opkomstgedrag tussen stad en platteland? Om te beginnen zijn 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten geclassificeerd in twee groepen: aan 102 is het predicaat ‘stad’ gehangen, de overige 846 plaatsen behoren dan tot het platteland.¹⁴ Om voor dit onderzoek gekwalificeerd te zijn als stad, dient de plaatselijke gemeenschap te voldoen aan één of meer van de volgende criteria: (1) juridisch: in het bezit van politieke rechten en stadsrechten; (2) ruimtelijk: geconcentreerde bebouwing, afgebakend met wallen of muren, grachten of singels met daarbinnen een stadhuis; (3) economisch: marktplaats en een geordende middenstand en nijverheid door middel van gilden; (4) knooppunt van communicatie en educatie: aanlegplaats voor trekschuiten en koetsen, met kranten en boekwinkels en onderwijsvoorzieningen. Kortom, de stad onderscheidt zich van het platteland door een concentratie van stedelijke functies. Het platteland rond 1800 is door Van der Woud treffend omschreven ‘als iets wat het mankeerde, aan een gebrek: het was de uitgestrekte niet-stedelijke rest van Nederland, eeuwenlang achtergesteld bij de steden [...]’.¹⁵ In navolging

¹⁴ De keuze is in sommige gevallen enigszins arbitrair, vooral wat betreft kleine plaatsen met minder dan 1.000 inwoners, die zich nauwelijks onderscheiden van een dorp. Zie bijlage 4: Verantwoording van de selectie van 102 steden.

¹⁵ Van der Woud, *Het lege land*, 64.

van deze karakterisering zullen alle plaatselijke gemeenschappen die niet voldoen aan de criteria om als stad te worden beschouwd, tot het platteland worden gerekend.

Conform de indeling in 102 steden en 846 dorpen en plattelandsdistricten volgens bovengenoemde criteria, geeft tabel 8.4 de verdeling van de bevolking van de Bataafse Republiek in 1795-96: 43% woonde in steden, 57% op het platteland.¹⁶

Tabel 8.4: Bataafse Republiek. Stad en platteland: verdeling van het aantal inwoners.

	Aantal plaatsen	Aantal inwoners 1795/96	% van het aantal inwoners
STEDEN	102	807.731	43%
PLATTELAND	846	1.076.367	57%
Bataafse Republiek	948	1.884.098	100%

Tabel 8.5 vat de opkomst van de twee referenda samen, verdeeld naar stad en platteland. De tabel laat zien dat de opkomst in de steden enerzijds en op het platteland anderzijds in 1797 niet veel van elkaar verschilt. Op het platteland gaan 37 burgers per 500 inwoners naar de grondvergaderingen, in de steden 35. In 1798 zijn de verschillen aanmerkelijk groter. In de steden daalde de opkomst naar 31 burgers per 500 inwoners en op het platteland steeg de opkomst naar 42 burgers per 500 inwoners. De zuivering door uitsluiting van stemgerechtigde burgers heeft wellicht vooral gevolgen gehad voor (een aantal) steden. De mobilisatie van burgers door te stimuleren om de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ af te leggen en te ondertekenen had wellicht vooral positieve gevolgen voor delen van het platteland.

Tabel 8.5: Stad en platteland. De opkomst en uitslag per 500 inwoners

	1797: opkomst	1798: opkomst
STEDEN	35	31
PLATTELAND	37	42
Bataafse Republiek	36	37

¹⁶ Zie voor de aantallen en de verdeling van de bevolking tussen stad en platteland op basis van de volkstelling van 1795: Van der Woude, ‘De demografische evolutie’, *AGN* 5, 123-156, in het bijzonder tabellen 3, 4, 5. De berekeningen in deze studie wijken op punten af, omdat hier gebruik is gemaakt van de grenzen van de Bataafse Republiek en daarbinnen van de grenzen van de provincies. Van der Woude en andere auteurs maken bij de presentatie van hun gegevens gebruik van de indeling van Nederland in provincies vanaf circa 1850.

Over het geheel bezien kan geconstateerd worden, dat op het niveau van de Bataafse Republiek geen groot verschil bestaat in opkomstgedrag tussen stad en platteland. Maar deze conclusie lijkt niet overeen te komen met de kaartbeelden en is misschien voorbarig. Het politieke onderscheid tussen stad en platteland was in het ancien régime vooral zichtbaar in provinciale Statenvergaderingen. Daar hadden steden stemrecht en werd het platteland gerepresenteerd door de adel. Als er al sprake zou zijn van een verschil in stemgedrag als gevolg van conflicten en belangentegenstellingen tussen stad en platteland, dan moet dat allicht op provinciaal niveau worden onderzocht en gevonden. Dat vergt een nadere precisering. Tabel 8.6 vouwt daarom de verdeling van het aantal inwoners tussen stad en platteland uit naar de negen provincies, met een extra uitsplitsing voor Gelderland naar de drie kwartieren van die provincie.¹⁷

Tabel 8.6: Stad en platteland: het aandeel stedelijke en platteland inwoners als percentage van het totaal aantal inwoners per provincie.

PROVINCIES	STEDEN		PLATTELAND	
	N = aantal plaatsen	% van het aantal inwoners	N= aantal plaatsen	% van het aantal inwoners
Groningen	2	22%	116	78%
Friesland	11	28%	30	70%
Drenthe	3	15%	36	85%
Overijssel	12	33%	33	67%
Gelderland	16	27%	122	73%
<i>Gelderland /Kw. van Zutphen</i>	6	19%	32	81%
<i>Gelderland /Kw van Veluwe</i>	5	29%	20	71%
<i>Gelderland Kw. van Nijmegen</i>	5	33%	70	67%
Utrecht	5	49%	55	51%
Holland	35	60%	301	40%
Zeeland	9	51%	52	49%
Bataafs-Brabant	9	19%	100	81%
Bataafse Republiek	102	43%	846	57%

¹⁷ Elk kwartier in Gelderland had vóór 1795 een eigen Statenvergadering bestaande uit steden en ridderschap. Na 1795 bleef die bestuursstructuur bestaan. In plaats van de adel verschenen vertegenwoordigers van plattelandsbesturen in vergaderingen van 'provisieonele representanten'.

Wat betreft het aantal inwoners dat in een stad of op het platteland woonde, waren de verschillen tussen provincies groot. In Holland woonde de meerderheid van de inwoners in een stad (60%), in Utrecht en Zeeland hielden stad en platteland elkaar in evenwicht, en in de overige provincies liep het meer bescheiden aandeel stedelijke inwoners van 15% in Drenthe tot 33% in Overijssel.¹⁸ In deze landelijke provincies woonde een ruime meerderheid van de inwoners op het platteland.

Bestaat er nu verschil in stemgedrag tussen stad en platteland, uitgesplitst naar provincie? Zie tabel 8.7.

Tabel 8.7: Stad en platteland. De opkomst per 500 inwoners in provincies, verdeeld over stad en platteland.

		1797	1798
Groningen	Steden	30	28
	platteland	12	13
Friesland	Steden	26	25
	platteland	26	19
Drenthe	Steden ¹⁹	20	24
	platteland	34	30
Overijssel	Steden	40	50
	platteland	55	63
Gelderland	Steden	38	37
	platteland	35	30
<i>Gelderland/Zutphen</i>	Steden	58	52
	platteland	50	41
<i>Gelderland/Veluwe</i>	Steden	43	41
	platteland	19	10
<i>Gelderland/Nijmegen</i>	Steden	23	26
	platteland	32	35
Utrecht	Steden	23	20
	platteland	22	23
Holland	Steden	36	28
	platteland	33	36
Zeeland	Steden	30	36
	platteland	19	28
Bataafs-Brabant	Steden	49	54
	platteland	70	93

¹⁸ Zie ook: Kloek en Mijnhardt: *1800, blauwdrukken voor een samenleving*, 37-41, in het bijzonder 38.

¹⁹ Het provinciebestuur van Drenthe kende voor 1795 geen onderscheid tussen stad en platteland. De plaatsen die in deze analyse tot stad zijn gerekend betreffen Meppel en het vestingstadje Coevorden.

Tabel 8.7 laat zien dat die verschillen inderdaad bestaan, maar niet in elke provincie zijn deze even groot of even gelijkmatig verdeeld. Zoals vaker vastgesteld, komen de cijfers van Holland overeen met het landelijke beeld. Het onderscheid tussen stad en platteland lijkt er niet groot te zijn. Voor Utrecht is zowel in 1797 als in 1798 vrijwel geen onderscheid vast te stellen in stemgedrag tussen stad (Utrecht, Amersfoort, Wijk bij Duurstede, Rhenen en Montfoort) en platteland. In Friesland bestond in 1797 geen verschil, maar de opkomst in 1798 laat een aanzienlijke achteruitgang op het platteland zien, waarvan de mogelijke oorzaak eerder aan de orde is geweest. Ook in het kwartier van Zutphen zijn de verschillen tussen stad (Zutphen, en de kleine steden Groenlo, Lochem, Doesburg en Doetinchem) en platteland niet groot.

In andere provincies zijn verschillen duidelijker. Aan de ene kant een stedelijk 'overwicht' in de provincies Groningen (stad Groningen) en Zeeland (Middelburg, Vlissingen, Veere, Zierikzee, Goes en Tholen) en in het kwartier van Veluwe (Arnhem, Harderwijk, Elburg, Hattem en Wageningen) en een deel van het kwartier van Nijmegen (Tiel en Zaltbommel). Aan de andere kant gaan in de steden van Overijssel (Zwolle, Deventer en Kampen), Bataafs-Brabant (Bergen op Zoom, Breda, Den Bosch en Grave) en een deel van het kwartier van Nijmegen (Nijmegen) veel minder stemgerechtigden naar de grondvergaderingen dan op het omringende platteland. Dit onderscheid laten de kaarten 3 en 4 ook zien. Door de hoge opkomst op het platteland worden de steden in deze regio's als het ware overvleugeld.

De eerdere voorlopige algemene conclusie dat geen onderscheid bestaat tussen stad en platteland moet dan ook worden genuanceerd. Óf er bestaat wat betreft de opkomst in provincies een overwicht van de steden óf van het platteland. In het landelijke beeld zorgt dit ervoor, dat de verschillen tussen stad en platteland wegvallen. Die nuancering geldt wel beschouwd zelfs voor Holland, waarvoor aanvankelijk werd vastgesteld dat nauwelijks een onderscheid bestond tussen stad en platteland. Op de Zuid-Hollandse eilanden en in de waarden gaan in steden (Dordrecht, Gorinchem, Gouda, Brielle, Schoonhoven en Vianen) beduidend meer burgers naar grondvergaderingen dan op het omringende platteland. In Holland boven de Maas en de Hollandse IJssel is het omgekeerde patroon zichtbaar. Beduidend hogere opkomsten op het platteland van Delfland, Rijnland en in Noord-Holland boven het IJ dan in de grote steden (Leiden, Den Haag, Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen en Vlaardingen). Slechts Alkmaar, Haarlem en Delft komen wat betreft opkomst overeen met het omringende platteland.

Tabel 8.7 laat tevens zien dat de stijging van de deelname op het platteland in 1798 lang niet overal plaatsvond. In Friesland, het kwartier van Veluwe en het kwartier van Zutphen heeft de zuivering en het al of niet afleggen van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ wellicht eerder demobiliserend dan mobiliserend gewerkt, zoals al aan de orde is geweest.

Politieke spanningen tussen stad en platteland op provinciaal niveau bestonden in de periode 1795-1798 zeker. Door het vertrek van de adel en de opheffing van de ridderschappen ontstond in verschillende provincies in 1795 een politiek vacuüm. Wie moest het platteland vertegenwoordigen in de voorlopige provinciebesturen? Na een aantal provisorische maatregelen in 1795 werd in een aantal provincies de oplossing gevonden in het vaststellen van een reglement voor de verkiezing van een voorlopig provinciebestuur. Het *Reglement* voor de Nationale Vergadering werd als voorbeeld en leidraad genomen. Het systeem van grond- en kiesvergaderingen per 500 inwoners werd overgenomen voor de verkiezing van een provinciebestuur. Politieke conflicten tussen stad versus platteland die in 1795 aan de oppervlakte kwamen, mede door het vertrek van de adel, werden zo beslecht. Dergelijke reglementen kwamen tot stand in Holland, Zeeland en Utrecht, drie provincies waar de stedelijke belangen niet werden geschaad door de invoering van een representatief provinciebestuur.²⁰

Conflicten rondom de hervorming van het provinciebestuur ontstonden wel in Groningen en Overijssel. In die provincies konden de invloedrijke en machtige steden Groningen respectievelijk Zwolle, Deventer en Kampen alleen macht en invloed verliezen, omdat zij wat betreft het aantal inwoners duidelijk in de minderheid waren ten opzichte van het platteland. In de jaren 1796-1797 zouden de steden in deze provincies zich hardnekkig verzetten tegen een representatief provinciebestuur. Pas de introductie van intermediair administratieve besturen in 1798 maakte een einde aan spanningen tussen stad en platteland, die in deze provincies overigens een lange traditie hadden.

In sommige provincies bestonden aldus wel degelijk politieke spanningen langs de scheidslijn stad versus platteland. Is verschil in stemgedrag in bepaalde provincies dan het gevolg van dergelijke politieke conflicten? Zijn er collectieve motieven bij plattelandsgemeenschappen om deel te nemen aan de grondvergaderingen, nu beide ontwerpen van grondwet gelijkheid boden en het politieke en economische verschil tussen

²⁰ Het systeem van grond- en kiesvergaderingen per 500 inwoners voor de verkiezing van een voorlopig provinciebestuur werd overigens ook overgenomen in Bataafs-Brabant (1795) en in Friesland (1796). In deze provincies bestonden geen spanningen tussen stad en platteland.

stad en platteland zouden opheffen? Voorwaarde voor collectief stemgedrag lijkt wel de aanwezigheid van personen of organisaties die bereid waren om die motieven te formuleren en te articuleren en de burgers langs die lijn te organiseren. Het ontbreken van gescheiden belangenorganisaties voor stad en platteland op het einde van de achttiende eeuw maakt een verklaring vanuit collectieve motieven op basis van deze scheidslijn echter minder waarschijnlijk. Er zijn evenmin petitiecampagnes georganiseerd langs deze lijn. Voor een mogelijke verklaring voor uiteenlopend opkomst- en stemgedrag moeten andere motieven aanwezig zijn geweest dan die welke gerelateerd kunnen worden aan een politiek onderscheid tussen stad en platteland. Wellicht is het ontbreken van de aanwezigheid van dergelijke motieven trouwens een aanwijzing dat er weliswaar een fysieke scheidslijn bestond tussen stad en platteland, maar geen maatschappelijk breukvlak.²¹ De conflicten in de provincies Groningen en Overijssel tussen de steden en vertegenwoordigers van het platteland over de totstandkoming van een representatief provinciebestuur zijn eerder uitingen van politieke tegenstellingen dan van een breuklijn tussen bevolkingsgroepen.

Concluderend kan worden vastgesteld, dat in het opkomstgedrag bij de twee referenda op het niveau van de Bataafse Republiek geen scheidslijn zichtbaar is tussen stad en platteland.²² Verschillen zijn er, maar dan op provinciaal niveau. Collectieve motieven voor opkomst- en stemgedrag, als uiting van burgers verbonden met hun stad versus gedrag van inwoners van het platteland, strevend naar economische en politieke gelijkheid, kunnen echter niet worden vastgesteld of aannemelijk worden gemaakt. Andere motieven dan de tegenstelling stad versus platteland bepalen derhalve het verschil in opkomst- en stemgedrag van 948 steden, dorpen en plattelandsdistricten.

Voor steden stond bijvoorbeeld een bijzonder onderwerp op de politieke agenda, dat veel stedelijke burgers raakte en dat wellicht invloed heeft gehad op het opkomst- en stemgedrag. Zowel het *Ontwerp van Constitutie* als het *Ontwerp van Staatsregeling* kondigde

²¹ Daalder, 'Consociationalism, centre and periphery in the Netherlands'. gebruikt de term 'the urban-rural nexus'.

²² Zie voor eenzelfde conclusie toegespitst op Zeeland: Brusse, Mijnhardt: *Towards a new template for Dutch history*, 43-44: 'Perhaps the most remarkable finding of the study reviewed here is that there was no fierce struggle between Zeeland's cities and its rural districts between 1750 and 1850. The cities continued to dominate the political institutional structure, and the countryside continued to accept it. Many contemporaries saw this institutional supremacy as a natural feature of the social order, and there was such a strong desire to preserve this order that the relations between city and countryside were not interpreted in terms of a struggle for hegemony.'

namelijk de afschaffing van de gilden aan, die in alle steden een belangrijke rol vervulden in de stedelijke economie.²³

Het voornemen om de gilden op te heffen zou in de maanden oktober 1797-januari 1798 leiden tot een landelijk petitionnement, waarbij de leden van de gilden uit de grote steden een pleidooi hielden voor behoud. De gildebroeders realiseerden zich na het eerste referendum, dat de politici in Den Haag de daad bij het woord zouden voegen. Vrijheid van bedrijfsuitoefening was één van de idealen in beide ontwerpen van grondwet.

Het plan om de gilden op te heffen leidde in veel steden tot beroering. Het voornemen was trouwens voor veel gildebroeders in eerste instantie een verrassing, omdat het idee geen deel uitmaakte van het programma van de patriotten in de jaren tachtig van de achttiende eeuw.²⁴ In 1795 woei echter de wind van de economische vrijheid. Onder politici en bestuurders die in 1795 een rol speelden in de nationale politiek bestond dan ook vrijwel geen verschil van mening over de noodzaak tot opheffing. In de Nationale Vergadering bestond weinig sympathie om gilden te behouden. Het protest van duizenden leden van gilden in 1797-1798 zou dan ook geen enkel gevolg hebben: de gilden zouden worden opgeheven, al zou het vervolgens twintig jaar duren, voordat dit besluit definitief was geëffectueerd.

Uit recent onderzoek naar het aantal leden van gilden en het aantal gilden per stad blijkt, dat er tussen de meeste grote steden geen grote onderlinge verschillen bestonden wat betreft dit aantal gilden en gildeleden. Bijna vanzelfsprekend bestaat enige relatie met de bevolkingsomvang van een stad. Steden met veel ambachtsgilden waren economische centra: Leiden (58 gilden), Rotterdam (57), Amsterdam (55), Den Haag (55), Haarlem (49), Middelburg (46), Utrecht (41), Dordrecht (41), Zierikzee (31). Duizenden mensen (vooral mannen, maar ook vrouwen) waren lid van deze gilden. De schatting is dat ongeveer 30% van de mannelijke beroepsbevolking in dertig grote steden (waarover gegevens beschikbaar zijn) in gilden was georganiseerd.²⁵

Hoe emotioneel dit onderwerp kon zijn, bleek al uit de aangehaalde opmerking van een matroos bij de marine, die op 23 april 1798 verklaarde dat hij juist om deze reden tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* had gestemd. Toch moet tegenstemmen om deze reden

²³ Zie voor een overzicht: P. Lourens, J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie', in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994), 34-62. Op het platteland bestonden, op een paar uitzonderingen na, geen gilden.

²⁴ Slokker, *Ruggengraad van de stad*, 209: 'Vóór 1789 was het vraagstuk van de gilden in de Republiek nooit actueel geweest.'

²⁵ Van Genabeek, 'De afschaffing van de gilden', in: *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 57 (1994), 69-71. Van Genabeek baseert zijn schatting op ledentallen van 30 gilden in 1811.

weinig zijn voorgekomen. En als gildebroeders pertinent tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* zouden zijn geweest, dan hebben zij wellicht niet aan grondvergaderingen deelgenomen, gezien het beperkt aantal *nee*-stemmen op 23 april 1798 in (grote) steden met veel gilden en veel gildebroeders. In (grote) steden was de opkomst trouwens zo laag, vaak minder dan 25% van het aantal stemgerechtigden, dat het goed mogelijk is dat leden van de gilden in het geheel niet aan het referendum hebben deelgenomen.

In publicaties in de periode 1797-1799 wordt de opheffing van de gilden als één van de redenen opgegeven, waarom het *Ontwerp van Constitutie* in 1797 zo massaal zou zijn verworpen.²⁶ Hieraan mag worden getwijfeld. Gilden uit Middelburg en Dordrecht bijvoorbeeld namen in het najaar van 1797 het initiatief voor de organisatie van een petitie tot behoud van de gilden, twee steden met een ruime meerderheid van *ja*-stemmers in 1797. Beide steden kenden in 1798 opnieuw een ruime meerderheid *ja*-stemmen, en een stijging van de opkomst. Leden van de gilden hebben de opheffing ervan waarschijnlijk een belangrijk onderwerp gevonden, maar andere stemgerechtigde burgers zijn daarvan niet overtuigd geweest.

Het voornemen om gilden op te heffen kan eventueel een rol gespeeld hebben om niet aan de referenda deel te nemen, maar het kan onderlinge verschillen in opkomst tussen steden niet verklaren. Dat is een relevante constatering, omdat in de literatuur de steun voor de patriottische beweging gezocht wordt in ‘middengroepen’ van een stedelijke samenleving.²⁷ De gildeleden behoorden hier ongetwijfeld toe. Hun mogelijke absentie in de grondvergaderingen verzwakte de steun voor het *Ontwerp van Staatsregeling*. Er zullen overigens groepen in de stad zijn geweest, die juist profiteerden van de afschaffing van de gilden. Joodse burgers bijvoorbeeld, die geen toegang hadden tot de gilden en daardoor waren uitgesloten van de uitoefening van een scala aan beroepen.²⁸

Er zijn kortom geen bijzondere motieven gevonden die het verschil in opkomst tussen steden onderling verklaren. Of het verschil tussen steden wellicht wordt verklaard door de religieuze samenstelling van de bevolking, zal blijken als de tegenstelling katholiek versus protestant nader wordt geanalyseerd.

²⁶ *De Democraten*, no. 70, 31 augustus 1797, 229-234, in het bijzonder 231. In dit nummer wordt drie keer gerefereerd aan de opheffing van de gilden als één van de motieven om het ontwerp te verwerpen.

²⁷ Prak, *Republikeinse veelheid, democratische eenvoud*, 91-92. Op basis van een indeling in welvaarts- en inkomensklassen toont Prak aan dat de meeste leden van gilden in Den Bosch tot de middengroep behoorden. Zij hadden allemaal stemrecht.

²⁸ Hoewel de opheffing na de aanvaarding van het *Ontwerp van Staatsregeling* zou worden aangepakt, zou het verzet daartegen twintig jaar duren, totdat Koning Willem I in 1816 het lot van de gilden definitief bezegelde.

§ 3 Katholiek versus protestant

Het idee om stemgedrag volgens het onderscheid katholiek versus protestant te onderzoeken kan goed worden gemotiveerd. In de jaren van ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ werd in meerdere opzichten een einde gemaakt aan veel discriminerende bepalingen ten aanzien van de positie van katholieken, doopsgezinden, remonstranten, lutheranen en joden. De staat werd neutraal en de Bataafse Republiek nam afscheid van de ‘heersende’ publieke kerk. Katholieken en protestantse dissenters hadden met de Bataafse revolutie iets te winnen, hervormd-gereformeerden raakten hun bevoorrechte positie in staat en maatschappij kwijt. De heersende kerk was het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, dat vóór 1795 zich als enige kerk in de publieke sfeer mocht vertonen. Het kerkgenootschap genoot voordelen en voorrechten die andere kerkgenootschappen werden onthouden. Met de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger kwam er echter vrijheid van godsdienst.

Nog voor de constitutiecommissie het *Plan van Constitutie* in november 1796 had aangeboden, had de Nationale Vergadering op 5 augustus 1796 al een besluit genomen over wat werd aangeduid als de scheiding van kerk en staat. Het begrippenpaar ‘kerk en staat’ was echter een overtrokken uitdrukking: er bestond niet of nauwelijks één staat, evenmin één (hervormde) kerk. Vóór 1795 was de regeling van de godsdienst een provinciale aangelegenheid. Er kan dan ook beter gesproken worden van een herziening van de relatie tussen seculiere overheden en kerkgenootschappen, dan van de scheiding van kerk en staat. Als er in deze jaren wordt gesproken en geschreven over betalingen uit ‘s-Lands Kas’, dan betrof dat kassen van provinciale en stedelijke besturen.²⁹ Er bestond geen nationale schatkist waaruit het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap geheel of gedeeltelijk werd gefinancierd.

Aan de bevoorrechte positie van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap moest een einde komen. De staat werd neutraal. Katholieke, doopsgezinde, remonstrantse, lutherse en joodse burgers kregen gelijke maatschappelijke en politieke rechten. Maar dat ging niet zonder slag of stoot.

Bij de discussies over de scheiding van kerk en staat speelden twee vraagstukken een prominente rol: de traktementen van de predikanten en hoogleraren van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, en het eigendom van kerkgebouwen. Bataafse politici wilden het onderhoud van ambtsdragers en het beheer van kerkgebouwen overlaten aan kerkgenootschappen, zodat in het bijzonder regelingen moesten worden getroffen met

²⁹ Den Ouden, *De ontknoping van de zilveren koorde*, 165.

hervormd-gereformeerde gemeenten. Door de debatten over de verhouding tussen de (neutrale) staat en het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap en tussen de kerkgenootschappen onderling, liepen de spanningen zo hoog op, dat die mogelijk van invloed zijn geweest bij het opkomst- en stemgedrag bij de referenda over ontwerpen van grondwet die regelingen op dat terrein in het vooruitzicht stelden.

Wordt het verschil in opkomst bepaald door de religieuze gezindheid van burgers, middels het onderscheid tussen katholiek en protestant is, kortom, een belangrijke vraag. In grote delen van de Bataafse Republiek, in het bijzonder in de steden en in delen van het platteland van Holland en Utrecht, bestond de situatie van steden en dorpen met in religieus opzicht een gemengd karakter. Hervormd-gereformeerden, katholieken, doopsgezinden, lutheranen, remonstranten en joden woonden bij elkaar in stad of dorp, maar behoorden tot verschillende kerkelijke gemeenschappen, die weinig met elkaar van doen hadden. In deze steden en regio's kan strikt genomen aan de hand van de geaggregeerde uitslagen geen uitspraak worden gedaan of religie een rol heeft gespeeld om al dan niet deel te nemen aan grondvergaderingen. Een uitslag van een stad of dorp kan niet worden uiteen gesplitst naar religieuze gezindten. Wel bestaat de mogelijkheid om die relatie te onderzoeken voor stads- en vooral dorpsgemeenschappen die (vrijwel) homogeen katholiek of vrijwel homogeen hervormd-gereformeerd waren.

Om toch te proberen voor de Bataafse Republiek als geheel de eventuele samenhang vast te stellen tussen opkomst en religie zijn allereerst gegevens verzameld over de religieuze gezindheid van de inwoners. De volkstelling die in 1809 is gehouden, biedt uitkomst; de resultaten van deze religietelling zijn door De Kok in 1964 gepubliceerd.³⁰ In de analyse die volgt, is er vanuit gegaan, dat de verhouding tussen het aantal hervormd-gereformeerden en het aantal rooms-katholieken op landelijke en provinciaal niveau tussen 1796 en 1809 niet of nauwelijks is gewijzigd. Op basis van deze veronderstelling is een schatting gemaakt van het aantal hervormd-gereformeerden en het aantal rooms-katholieken in 1795-1796.

Tabel 8.8 geeft de verdeling van katholieken en protestanten per provincie en voor de Bataafse Republiek als geheel in percentages, tevens omgezet naar het aantal hervormd-gereformeerden en rooms-katholieken per 500 inwoners in 1795-1796. De tabel laat zien dat in de drie noordelijke provincies en Zeeland minder dan 10% van de bevolking behoorde tot het rooms-katholiek kerkgenootschap. In Bataafs-Brabant was de situatie omgekeerd: 5%

³⁰ De Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, 300-448, met daarin de cijfers voor de volkstellingen van 1829 en 1849. De Kok publiceerde de telling van het aantal katholieken, hervormden, remonstranten, doopsgezinden, lutheranen, oudkatholieken en joden per 'gemeente'.

behoorde tot het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, de rest was rooms-katholiek. De andere vier provincies tellen een ruime meerderheid van protestanten met een forse minderheid katholieken. Voor de Bataafse Republiek zijn de cijfers duidelijk: afgerond twee derde van de inwoners was hervormd-gereformeerd, bijna een derde was katholiek.³¹

Ten behoeve van de analyse bevat tabel 8.8 de omrekening van de percentages katholieken en protestanten naar het absolute aantal katholieken of hervormd-gereformeerden per 500 inwoners, volgens de volkstelling van 1795-1796. Op basis van deze berekening waren 328 van de 500 inwoners van de Bataafse Republiek hervormd-gereformeerd, 156 rooms-katholiek en 16 personen behoorden tot één van de kleinere kerkgenootschappen.

Tabel 8.8: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Verdeling van religieuze gezindten per provincie ³²

	Hervormd-gereformeerd	Rooms-Katholiek	Hervormd-gereformeerd per 500 inwoners in 1795/96	Rooms-katholiek per 500 inwoners in 1795/96	Overige gezindten per 500 inwoners in 1795/96
Groningen	92%	4%	458	21	21
Friesland	81%	9%	404	45	51 ³³
Drenthe	98%	1%	489	3	8
Overijssel	68%	29%	341	144	15
Gelderland	60%	39%	300	195	5
Utrecht	57%	41%	283	204	13
Holland	69%	26%	347	132	21
Zeeland	90%	9%	450	47	3
Bataafs-Brabant	5%	94%	27	471	2
Bataafse Republiek	66%	31%	328	156	16

³¹ In het vervolg van de analyse zal aan remonstranten, doopsgezinden, lutheranen, oudkatholieken of joden geen aandacht worden geschonken vanwege hun beperkte omvang en spreiding over het land.

³² Deze tabel wijkt op onderdelen af van door De Kok en Knippenberg gepubliceerde tabellen. Zij hebben de gegevens uit de volkstelling van 1809 geordend op basis van de indeling van gemeenten in provincies in 1850. Zij hebben aanvullend gegevens verzameld voor onder meer Limburg en Zeeuws-Vlaanderen. Zeeland is in bovenstaande tabel gebaseerd op de grenzen van 1795 en 1809. Zeeuws-Vlaanderen behoorde (met veel katholieken) in deze hele periode tot Frankrijk. Voor Bataafs-Brabant zijn de grenzen gehanteerd uit de periode 1795-1799. De delen die vanaf 1805 of 1814/15 van Holland naar Brabant zijn overgebracht, worden gerekend tot Holland, dus inclusief het Land van Heusden en Altena en de Noordwest hoek van de huidige provincie Noord-Brabant. Voor Knippenberg, *De religieuze kaart*, 23 tabel 2.2 kolom 1809; 61 tabel 2.7. Voor De Kok, *Nederland op de breuklijn*, 292-299. Zie voor afwijkende cijfers Daalder, *Politiek en historie*, 46, tabel 4, die zich baseert op cijfers van het CBS. Doordat deze auteurs Limburg en Zeeuws-Vlaanderen meenemen in hun tabellen zijn er procentueel meer katholieken geteld en naar verhouding minder hervormd-gereformeerden. Daalder bijvoorbeeld 38% RK en 55% hervormd-gereformeerd in 1809.

³³ In Friesland woonden naar verhouding veel doopsgezinden.

Vervolgens is het aantal hervormd-gereformeerden en katholieken per 500 inwoners per stad of dorp gerelateerd aan de opkomst per 500 inwoners bij de twee referenda. Middels het correlatiecoëfficiënt van Pearson is de samenhang berekend van de opkomst bij de twee referenda en de religieuze gezindheid van de inwoners (zie tabellen 8.9a en 8.9b).

Tabel 8.9a: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken

	Opkomst 1797 en aantal protestanten per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal protestanten per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N=aantal plaatsen dat gecorrleerd is
Bataafse Republiek	-.58	.58	-.75	.76	948

Tabel 8.9b: Bataafse Republiek. Religieuze gezindten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken in provincies met een gemengde samenstelling

Provincie	Opkomst 1797 en aantal protestanten per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal protestanten per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N=aantal plaatsen dat gecorrleerd is
Overijssel	-.44	.46	-.71	.72	45
Gelderland	-.44	.40	-.63	.63	137
Utrecht	-.51	.52	-.54	.57	60
Holland	-.72	.70	-.75	.75	336

Tabel 8.9a laat zien dat voor de Bataafse Republiek als geheel een duidelijk verband bestaat tussen religie en opkomst: hoe meer katholieken, des te hoger de opkomst, en hoe meer hervormd-gereformeerden des te lager de opkomst. In 1797 is het verband redelijk sterk met correlatiecoëfficiënten van $r = .58$ voor katholieken en $r = -.58$ voor hervormd-gereformeerden. In 1798 is het verband sterker met $r = .76$ voor katholieken en $r = -.75$ voor hervormd-gereformeerden. Deze gegevens laten zien dat langs de scheidslijn katholiek versus protestant de polarisatie tussen augustus 1797 en april 1798 duidelijk lijkt te zijn toegenomen.

Tabel 8.9b laat zien dat voor provincies met een gemengde samenstelling van de bevolking wat religie betreft, samenhangen gevarieerder zijn.³⁴ Zo valt opnieuw de positie van Holland op, waar de samenhang tussen religie en opkomst in 1797 al sterk was en in 1798 in overeenstemming met de landelijke trend (die tot op zekere hoogte door Holland wordt

³⁴ Voor provincies met een vrijwel homogene samenstelling van de bevolking wat betreft religie, is er onvoldoende variatie en spreiding om te komen tot een zinvol gebruik van berekende correlatiecijfers van katholieken en hervormd-gereformeerden en opkomst.

bepaald) verder is versterkt. De polarisatie is overigens vooral zichtbaar buiten Holland, in het bijzonder in Overijssel en Gelderland.

Tabel 8.10 bevat dan ook de uitsplitsing van de gegevens van Overijssel. De samenhang tussen religie en opkomst is in 1797 zwak, met een sterkere samenhang in 1798, vooral in Twente, maar ook in Salland. Voor het kwartier van Vollenhove, veel homogener protestant dan Salland en Twente, bestaat nauwelijks of geen verband tussen opkomst en religie. Door de overheersende samenstelling van de bevolking wat betreft religie (rond 83% is in dit kwartier hervormd-gereformeerd) is sprake van onvoldoende variatie en spreiding om te komen tot een zinvolle analyse aan de hand van correlatiecijfers van de spanning katholiek versus protestant in deze regio.³⁵

Tabel 8.10: Overijssel. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken, uitgesplitst naar de drie kwartieren.

	Opkomst 1797 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N= aantal plaatsen
Kwartier van Vollenhove	-.11	.19	.21	.55	7
Kwartier van Salland	-.31	.31	-.57	.57	18
Kwartier van Twente	-.39	.39	-.69	.68	17
<i>Overijssel</i>	-.44	.46	-.71	.72	42

In Gelderland zijn eveneens regionale verschillen zichtbaar (zie tabel 8.11). De samenhang tussen religie en opkomst is sterk in het kwartier van Nijmegen in 1797 en nog sterker in 1798. Dat hangt samen met een geografische tweedeling in dit kwartier wat betreft religie: vrijwel homogeen katholiek is het platteland van het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen (91% katholiek) met een katholieke meerderheid in de Overbetuwe (71% katholiek), en anderzijds het homogeen hervormd-gereformeerde gebied van de Neder-Betuwe (93% hervormd-gereformeerd), de Tielerwaard (88% hervormd-gereformeerd) en de Bommelerwaard (62% hervormd-gereformeerd, met een scherp onderscheid tussen de katholieke rand en het overige homogeen protestantse deel van de waard). In de kwartieren van Veluwe en Zutphen is de samenhang zwak.

³⁵ Het afwijkende correlatiecijfer vindt wellicht ook zijn oorzaak in het aantal doopsgezinden, in bijvoorbeeld in Giethoorn, die nauwelijks aan deze referenda zullen hebben deelgenomen.

Tabel 8.11: Gelderland. Platteland en de kleine steden. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken.³⁶

	Opkomst 1797 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N= aantal plaatsen
Kwartier van Zutphen	-.16	.17	-.49	.49	37
Kwartier van Nijmegen	-.61	.62	-.75	.74	72
Kwartier van Veluwe	-.24	.22	-.25	.20	22
<i>Gelderland</i>	-.44	.40	-.63	.63	137

Holland, Gelderland en Overijssel zijn de provincies waar de samenhang tussen religie en opkomst, in het bijzonder in 1798, kan worden vastgesteld; het gaat hier om provincies met een gemengde samenstelling van de bevolking wat betreft religieuze gezindheid. In die provincies lijkt sprake van tegenstellingen tussen katholieken en hervormd-gereformeerden, die in 1798 zijn versterkt. De provincie Utrecht, eveneens met een gemengde samenstelling, laat overigens een verband zien dat minder overtuigt en waarvoor bovendien in 1798 anders dan bij de landelijke trend nauwelijks van een toegenomen polarisatie sprake lijkt te zijn geweest.

Achter de landelijke cijfers die een sterke samenhang laten zien tussen religie en opkomst zitten kortom uiteenlopende cijfers voor verschillende provincies en regio's. Bestonden dan (collectieve) motieven van katholieken om te gaan stemmen en van hervormd-gereformeerden om dat maar niet te doen?

§ 4 Motieven van katholieken

Katholieken hadden vanaf januari 1795 de wind mee. De Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger schonk hun vrijheid van godsdienst. Zij konden niet meer geweerd worden uit politieke en bestuurlijke functies. Zolang die rechten gehandhaafd bleven, waren katholieke burgers in principe bereid om voor elk ontwerp van grondwet te stemmen. In de Nationale Vergadering streefden katholieke politici, samen met protestantse dissenters overigens, naar gelijkberechtiging van hun kerkgenootschap. Er moest een einde komen aan de bevoorrechte positie van de 'voormaals' heersende kerk, zoals zij dat noemden. Zij

³⁶ Het kwartier van Zutphen is zonder de stad Zutphen. Als de stad Zutphen wordt meegenomen in de correlatieberekeningen heeft dat geen noemenswaardige invloed op bovenstaande uitkomst. Het kwartier van Veluwe is zonder de steden Arnhem en Harderwijk. Als Arnhem en Harderwijk worden meegenomen in de berekening, dan leidt dat tot andere resultaten. Het kwartier van Nijmegen is zonder de steden Nijmegen, Zaltbommel en Tiel. Als deze steden in de correlatieberekening worden meegenomen heeft dat geen noemenswaardige invloed op bovenstaande uitkomst.

streefden ernaar dat hervormd-gereformeerden de verantwoordelijkheid op zich zouden nemen voor de betaling van predikanten en het onderhoud van kerkgebouwen uit eigen middelen. Wat katholieken voor ogen stond, was een positie voor het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap die overeenkwam met de manier waarop zijzelf hun voorgangers en kerkgebouwen financierden.

Het kiessysteem voor de Nationale Vergadering en voor de provinciebesturen van Bataafs-Brabant en Holland gaf aan katholieken de mogelijkheid om zich te organiseren. Als in vrijwel homogeen katholieke plaatsen in grondvergaderingen kiezers (kiesmannen) werden gekozen voor kiesvergaderingen, dan was het vervolgens bijna vanzelfsprekend dat katholieke kiesmannen een katholieke representant kozen.³⁷ Wie daar met grote frustratie in zijn memoires over vertelde, was Pieter Vreede, naar aanleiding van verkiezingen voor het provinciebestuur van Bataafs-Brabant op 21 en 22 december 1795. Hij schreef over zijn ervaringen in zijn woonplaats Tilburg:

‘Ik moet het herhalen, met verbazing, melden: ik had geen enkele stem. Maar was het wonder? [...] Die meute dat zeg maar altijd regt door zee ging; al het munnikgespuis in Tilburg was dus van de vroege morgen der verkiezing op de been om van huis tot huis te lopen en elk uitdrukkelijk te vermanen, dat zij verkiezen mochte wie zij wilde, maar dat het Roomschegezinde zijn moest, dat dit het belang van hunne godsdienst vorderde. Ik heb ze met eigen oog van huis tot huis met die boodschap zien ronddraven en volmaakt slagen.’³⁸

Pieter Vreede, doopsgezind, had ondanks zijn inspanningen in 1795 om Bataafs-Brabant een gelijkwaardige plaats te bezorgen binnen de Bataafse Republiek geen schijn van kans om in het eerste provinciebestuur van Bataafs-Brabant te worden gekozen. Het systeem van grond- en kiesvergaderingen zorgde voor katholieke representanten in het provinciebestuur en vervolgens in de Nationale Vergadering, als het kiesdistrict in overwegende mate katholiek was. In provincies waar katholieken een grote of kleine minderheid vormden van de bevolking hielp dit getrapte kiessysteem niet bij het verkrijgen van politieke invloed. Daar richtten zij hun energie op de versterking van katholieke gemeenschappen door het oprichten

³⁷ In de eerste Nationale Vergadering hadden 30 katholieken zitting, waarvan 11 uit Bataafs-Brabant, 24% van 126 representanten.

³⁸ Van Boven, Fafanie, Steijns (ed.), *Pieter Vreede, Mijn levensloop*, 91. De term ‘munnikgespuis’ moet betrekking hebben op pastoor en kapelaans in Tilburg, die allen lid waren van de Norbertijnenorde van het klooster van Tongerlo (gelegen in de Belgische Kempen). Dit klooster leverde sinds de zestiende eeuw de zielzorgers voor de parochie Tilburg.

van (nieuwe) parochies en het bouwen van kerken en pastorieën en onthield men zich van politiek.³⁹

Waren pastoors en kapelaans personen die collectieve motieven voor katholieke geloofsgenoten formuleerden en articuleerden? Hoe stond het met de organisatie van de katholieken, en was het katholieke kerkgenootschap feitelijk in staat om collectieve katholieke belangen te behartigen?

In de Bataafse Republiek bestond niet één rooms-katholiek kerkgenootschap. Zoals vanaf 1798 de eenheidsstaat, één en ondeelbaar, moest worden opgebouwd, zo zouden in de periode 1795-1853 verbrokkelde katholieke gemeenschappen worden omgevormd tot één rooms-katholiek kerkgenootschap, één en ondeelbaar.

Hoe zag die versnipperde kerkelijke organisatiestructuur er dan uit? De fundamenten van de katholieke kerkorganisatie stamden uit de zestiende eeuw. In 1559 kwam een kerkelijke indeling van bisdommen in de Nederlanden tot stand op basis van een besluit van de Paus in Rome en koning Philips II, heer der Nederlanden. Deze nieuwe indeling zou één van de aanleidingen zijn voor het uitbreken van de Opstand.

In de noordelijke Nederlanden zou deze kerkelijke organisatie nooit werkelijk van de grond komen. Als gevolg daarvan bestond in de Republiek een heterogene kerkelijke bestuursstructuur. Boven de grote rivieren, dat wil zeggen boven de Waal en de Scheldemonding, lag het gebied dat bedoeld was als Utrechtse kerkprovincie. Nadat het onmogelijk was gebleken om het beoogde bisschoppelijke bestuur tot stand te brengen, kwam dit gebied onder gezag van Rome, bestuurd door de nuntius (pauselijke ambassadeur, tot 1794 in Brussel) onder toezicht van het departement voor de missiekerken, de *Congregatio de Propagande Fide*. Het gebied kreeg de aanduiding ‘Hollandse Zending’. In 1795 was de Hollandse Zending georganiseerd in zeven kerkelijke districten met aan het hoofd een zogenoemde aartspriester.

Beneden de Waal bestond een relict van het bisdom Den Bosch, bestuurd door een vicaris en daarom aangeduid als het vicariaat van Den Bosch. Behalve de Meierij van Den Bosch behoorden tot dit vicariaat het Land van Heusden en Altena, de Langstraat, de domeinen van de Nassau’s in de Noordwesthoek van Noord-Brabant en de Bommelerwaard. De vicaris, die aan de geestelijken in zijn vicariaat leiding moest geven, had aldus van doen met drie provinciebesturen, wat buitengewone flexibiliteit en behoedzaamheid vergde, omdat

³⁹ Zie bijvoorbeeld de oprichting van de statie/parochie ’s-Heerenhoek op Zuid-Beveland. De eerste pastoor zou Joannes Fronhoff zijn, afkomstig uit Noord-Holland. Hij was lid van de tweede Nationale Vergadering en van de tweede constitutiecommissie. In 1798 nam hij afscheid van de politiek en vertrok naar Zeeland.

elk provinciebestuur zowel voor als na 1795 een eigen kerkelijke politiek ten aanzien van de rooms-katholieken kon voeren.

Dan waren er nog katholieke regio's die onder het gezag stonden van 'buitenlandse' bisschoppen, zoals West-Brabant, dat behoorde tot het bisdom Antwerpen. Vanaf 1797 werd dit gebied eveneens geleid door een vicaris, nadat bisschop De Nelis Antwerpen had verlaten als gevolg van de kerkpolitiek van de Franse staat. Het land van Cuijk en het Land van Maas en Waal waren onderdeel van het bisdom Roermond. In de Achterhoek behoorden zeven staties, waaronder Groenlo, tot het bisdom Münster.

Als gevolg van de bezetting van de Oostenrijkse Nederlanden in 1794-1795 en de incorporatie vanaf 1 oktober 1795 van dit gebied in de Franse Republiek en de daarop ingevoerde wetgeving aangaande de katholieke kerk, verlieten de bisschoppen van Antwerpen en Roermond hun residentie. Het zal niet verbazen dat zij pertinente tegenstanders waren van de ideeën van de Franse revolutie.

Vanuit deze over het geheel gezien versnipperde kerkelijke organisatie kon uiteraard geen krachtige mobilisatie worden verwacht van katholieke burgers voor katholieke belangen. Behoedzaamheid was het adagium in deze kringen. Wel hadden in de Nationale Vergadering en in de provinciebesturen van Holland en Bataafs-Brabant pastoors zitting, maar van een gecoördineerde politiek van deze representanten richting katholieke burgers was geen sprake.⁴⁰

Een mogelijk motief voor katholieken om deel te nemen aan grondvergaderingen betrof de salariëring van predikanten van hervormd-gereformeerde gemeenten. In het *Ontwerp van Constitutie* uit 1797 behielden predikanten met een vaste benoeming hun rechten en werd het traktement beschouwd als 'pensioen'. Het zou in katholieke regio's een reden kunnen zijn geweest om tegen dit ontwerp van grondwet te stemmen. In het *Ontwerp van Staatsregeling* van 1798 behielden de predikanten voor drie jaar hun traktement uit 's-lands kassen, tot 23 april 1801. Daarna zouden de hervormd-gereformeerden moeten zorgen voor eigen financiering van hun voorgangers.

⁴⁰ De bekendste was M.H. Witbols, pastoor te Naaldwijk, die zowel in de Eerste als in de Tweede Nationale Vergadering in het district Bodegraven was gekozen. Verder had zitting C.N. Reyns, pastoor te Standdaarbuiten, gekozen in het district Steenberghe. Hij overleed 16 juli 1797. In de tweede Nationale Vergadering hadden naast Witbols drie pastoors zitting: J. Fronhoff, pastoor in Wognum, gekozen in het district Enkhuizen, F. Derks, pastoor in Haps, district Grave en H.A. Vesters, pastoor in Ammerzoden, district Zaltbommel.

Hoe gevoelig dat punt lag, blijkt uit de vertrouwelijke circulaire van het Uitvoerend Bewind van 30 maart 1798 aan de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen.⁴¹ Zij moesten de aartspriesters en vicarissen ontbieden en hun meedelen ervoor te zorgen, dat vanaf de preekstoelen om deze reden niet tegen het *Ontwerp van Staatsregeling* zou worden gepreekt.⁴² In 1801, toen duidelijk werd dat de uitvoering van veel van deze grondwetsartikelen stokte, zou een petitionnement van katholieke kerkbestuurders uit de hele Bataafse Republiek worden georganiseerd tegen een uitstel van deze voornemens.

Motieven voor katholieken om deel te nemen aan de twee referenda waren dus zeker aanwezig, overigens met de mogelijkheid om *nee* te stemmen omdat de voorstellen in de ontwerpen van grondwet wellicht niet ver genoeg gingen. Zover kan worden nagegaan heeft de (gezamenlijke) geestelijkheid echter geen overtuigende rol gespeeld om katholieken in het openbaar te organiseren of te mobiliseren voor of tegen de voorliggende ontwerpen van grondwet. Van collectief leiderschap van aartspriesters, vicarissen en pastoors lijkt geen sprake te zijn geweest. Het handelen van katholieke burgers vond plaats binnen een versnipperde kerkstructuur, afhankelijk van plaatselijke omstandigheden. Hoewel positieve samenhang bestaat tussen het aantal katholieken en de hoogte van opkomst, waren er desalniettemin grote verschillen tussen katholieke gemeenschappen onderling wat betreft de bereidheid om deel te nemen aan grondvergaderingen en vervolgens *ja* of *nee* te stemmen.

§ 5 Motieven van hervormd-gereformeerden

Als er één groep niet was voorbereid op de Bataafse revolutie, dan waren het wel de hervormd-gereformeerden en hun predikanten en ouderlingen. Vanaf het laatste kwart van de

⁴¹ Zie voor een afschrift: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr.186, dossier Friesland. Hierin brievenboek van de agent tot zuivering van de grondvergaderingen met daarin de circulaire van het Uitvoerend Bewind aan de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen met een uittreksel uit het register van besluiten van het Uitvoerend Bewind van 30 maart 1798.

⁴² De aartspriester voor Holland en Zeeland, Ten Hulscher, werd ontboden bij de agenten tot zuivering van de grondvergaderingen in Amsterdam, evenals bisschop Broekman van de oud-bisschoppelijke clerezie (vanaf de negentiende eeuw aangeduid als oud-katholieke kerk), zie: NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 192, dossier 496, dossier Amsterdam, notulen van de vergaderingen. De aartspriester voor Friesland, L.I. Pluym, pastoor in Sneek, werd ontboden, kwam niet opdagen en liet een doktersattest bezorgen met medische gronden voor zijn afwezigheid, zie NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 186, dossier Friesland, hierin brievenboek. Voor Gelderland: zie NA Den Haag. Archief *Binnenlandse Zaken 1795-1813*, inv.nr. 194, dossier Gelderland, Rapport van de agenten: Pastoor Roest te Arnhem, tevens aartspriester in Gelderland, verschijnt voor de zuiveringsagenten en zegt medewerking toe. Ten aanzien van het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal wordt gezien zijn leeftijd van 87 jaar één en ander schriftelijk afgedaan met de aartsdiaken, tevens pastoor te Niftrik. De aartspriester voor Utrecht, Joannes van Engelen, werd ontboden bij de zuiveringsagenten in Utrecht; zie hiervoor een verslag van die bespreking, Colenbrander, *Gedenkstukken II*, 764, no. 624, Butot aan Fijnje 7 april 1798. Ook Van der Heijden, *Emancipatie der katholieken*, 331-332. Voor Bataafs-Brabant, ibidem, 332, noot 154.

zestiende eeuw waren zij verzekerd van een bevoorrechte positie in staat en samenleving. De synode van Dordrecht van 1618-1619 regelde hun kerkorde, dat wil zeggen de kerkelijke organisatie en de verhouding tot de overheid. Predikanten konden zich met ouderlingen en diakenen geheel richten op hun kerkelijke taken: het geloofsonderricht, de instandhouding van hun gemeenten, het onderwijs en de armenzorg. De plaatselijke en provinciale overheid stelden de materiële zaken ter beschikking, zodat zij deze opdracht konden vervullen: de kerkgebouwen en pastorieën en het bijbehorende onderhoud, in veel gevallen schoolgebouwen en in de steden voorzieningen voor weeskinderen, armen en ouden van dagen. Een belangrijk onderdeel van de overheidstaak was de zorg voor een gegarandeerde uitbetaling van salarissen aan predikanten en andere kerkelijke medewerkers zoals ziekenroosters, organisten, catechiseermeesters en hoogleraren aan de universiteiten.

Eén hervormd-gereformeerd kerkgenootschap bestond niet. Zoals vanaf 1798 de eenheidsstaat, één en ondeelbaar, moest worden opgebouwd, zo zou vooral in de periode na 1816 één Nederlands-Hervormde Kerk worden gevormd. In tegenstelling met het katholieke kerkgenootschap was de invloed van de overheid zeer aanzienlijk en overheersend om dat met vaste hand te regelen.

Primair bestond het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap uit classes: regionale samenwerkingsverbanden: periodieke bijeenkomsten van predikanten, soms aangevuld met ouderlingen, afhankelijk van de kerkorde en traditie. Alle acht provincies hadden binnen hun grondgebied een aantal classes. Jaarlijks (driejaarlijks in Drenthe) kwamen per provincie synodes bijeen voor beraad, behalve in Zeeland waar de overheid dit niet toestond. Door de omvang had Holland twee synodes, één voor Noord-Holland en één voor Zuid-Holland. In de loop van de achttiende eeuw was de onderlinge samenwerking gegroeid, doordat delegaties van predikanten elkaars synodale vergaderingen bezochten. De controle van de overheid bestond erin, dat commissarissen-politiek naar de synodale vergaderingen werden gestuurd om toezicht te houden op de handel en wandel van deze vergaderingen van predikanten. Zoals te verwachten was, had Staats-Brabant classes die onder het ressort van een andere provincie behoorden: Holland (classis Breda), Zeeland (classis Bergen op Zoom en Tholen) en Gelderland (classis Peel- en Kempenland).

Toen de Nationale Vergadering een einde had gemaakt aan de bevoorrechte positie van de publieke kerk, de commissarissen-politiek zich terugtrokken, de adel en de aristocratie zich in sommige regio's niet meer kon bemoeien met het beroepen van predikanten, voelden

predikanten en kerkenraden zich ontheemd. Het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap had een kerkelijke structuur, maar geen burgerlijke schil.

De hervormd-gereformeerden vormden een bevoorrechte, een publieke kerk. Alleen leden van dit kerkgenootschap konden functies vervullen in het bestuur van stad en land. De overheid vergoedde de verblijfs- en vergaderkosten van de bijeenkomsten van predikanten en ouderlingen, de classicale en synodale vergaderingen.

In 1795 kwam aan die bevoorrechte positie een einde. Dat begon onmiddellijk bij de afkondiging van de Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger: ‘Yder mensch heeft het regt van God zoodanig te dienen als hij wil of niet wil, zonder daar in op eenigerley wyze gedwongen te kunnen worden’. Vanaf 31 januari 1795 werd op deze manier de vrijheid van godsdienst geformuleerd en vervolgens geproclameerd door de Provisionele Representanten van het Volk van Holland. Het is deze formulering die vervolgens letterlijk werd overgenomen door andere provinciebesturen, zoals die van Friesland en Bataafs-Brabant. Sommige provinciebesturen, zoals Gelderland, lieten de zinsnede ‘...of niet wil’ uit hun provinciale verklaring weg.

Vervolgens stond in de Verklaring: ‘daar alle Menschen gelijk zijn, zijn zij ook allen verkiesbaar tot alle Ampten en Bedieningen, zonder eenige andere redenen van voorkeur dan die van deugden en bekwaamheden.’ Daarmee kwam een einde aan de uitsluiting van katholieke en protestantse dissenters van overheidsfuncties.

Deze Verklaring van de Rechten van de Mens en Burger luidde weliswaar een nieuw tijdperk in, maar betekende nog geen directe aanval op de voorrechten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap. De eerste confrontatie daarover vond plaats in de Nationale Vergadering. Terwijl de representanten in afwachting waren van het *Plan van Constitutie* van de constitutiecommissie, begon in de zomer van 1796 een heftig debat over de verhouding tussen de nieuwe staat en de kerkgenootschappen. Blijkbaar waren de spanningen al zo hoog opgelopen dat niet gewacht kon worden op het werk van de constitutiecommissie. Op 5 augustus 1796 nam de Nationale Vergadering een *decreet* aan dat een einde zou moeten maken aan de bevoorrechte positie van een heersende of bevoorrechte kerk. Zoals uit de aanhef van het decreet blijkt, bestond er binnen de Nationale Vergadering overigens geen tegen de godsdienst gerichte stemming: ‘Geen Maatschappij kan blyven bestaan, veel min bloeien, waarin de Godsdienst niet word geëerbiedigd en beschermd, en deugd en goede zeeden niet worden bevorderd.’ Tegelijkertijd overwoog men ‘dat een heerschende en bevoorrechte Kerk lijnrecht strijdig is, zelfs met de eerste grondbeginselen van Gelijkheid,

waarop de waare Vrijheid en Broederschap gebouwd is.’ Men besloot: ‘Er kan, of er zal geen bevoorrechte noch heersende Kerk in Nederland meer geduld worden.’ Vervolgens werden maatregelen afgekondigd, die later in het *Ontwerp van Constitutie* en het *Ontwerp van Staatsregeling* zouden worden opgenomen. ‘Leraars’ of kerkelijke ambtsdragers mochten buiten het kerkgebouw geen ambtsgewaad dragen, klokken mochten niet meer worden geluid om de aanvang van de godsdienstoefening aan te kondigen en alle kerkelijke diensten moesten binnen het kerkgebouw worden gehouden, met open deuren.⁴³ Deze maatregelen zeggen als zodanig nog weinig over de nieuwe verhouding tussen overheid en kerkgenootschappen, maar dienden blijkbaar om maatschappelijke spanningen tussen plaatselijke kerkgenootschappen te reguleren.

Het decreet en de begeleidende circulaire richtten zich vooral op provinciebesturen. In ieder van die provincies was de (financiële) steun voor de ‘bevoorrechte’ of ‘heersende’ kerk anders georganiseerd. Provinciebesturen moesten een einde maken aan bijdragen die katholieken en protestantse dissenters moesten opbrengen via een diversiteit aan (vooral indirecte) belastingen voor het onderhoud van kerkgebouwen in gebruik bij hervormd-gereformeerden. Provinciebesturen werd overigens gevraagd om de bestaande rechten van predikanten en hoogleraren te respecteren.

De eerste constitutiecommissie stelde in het *Plan van Constitutie* voor dat de staat zou zorgen dat ‘alle kerkelijke leeraars behoorlijk betaald worden.’⁴⁴ Dit artikel zou in de debatten in Nationale Vergadering geen stand houden. Het *Ontwerp van Constitutie* dat in 1797 aan stemgerechtigde burgers zou worden voorgelegd, ging van een ander principe uit. Alle kerkgenootschappen zouden zelf verantwoordelijkheid dragen voor de betaling van alle ambtsdragers. Predikanten, hoogleraren en andere kerkelijke functionarissen van de ‘voormaals heersende kerk’ die in vaste dienst waren, behielden in dit ontwerp van grondwet nog hun traktementen ‘als pensioen’, als verworven recht, naast andere financiële voordelen die zij genoten zoals kindergeld, uitkeringen voor weduwen en wezen en pensioenen voor predikanten met emeritaat.⁴⁵ Voor alle predikanten en ambtsdragers echter die in dienst werden genomen, dienden hervormd-gereformeerden gemeenten zelf te zorgen voor

⁴³ Deze bepalingen zouden terecht komen in *de Staatsregeling 1798*: Artikel 22: De gemeenschappelijke Godsdienst-oefening wordt verricht binnen de daartoe bestemde Gebouwen, en wel met ontsloten deuren. Artikel 23: Niemand zal met eenig orde's-Kleed, of teeken, van een Kerklijk Genootschap, buiten zijn Kerkgebouw verschijnen.

⁴⁴ De Gou (ed.), *Plan van Constitutie*, artikel 705.

⁴⁵ De fondsen waaruit de traktementen van predikanten in verschillende provincies werden betaald zouden worden aangewend voor financiering van publiek onderwijs en armenzorg.

financiering en traktementen.⁴⁶ In de ogen van veel katholieke kerkelijke bestuurders en die van protestantse dissenters was dit overigens een halfslachtige regeling. Dat zou één van de redenen kunnen zijn waarom zoveel stemgerechtigde burgers uit die kringen het *Ontwerp van Constitutie* zouden verwerpen.

In de loop van 1797 zagen hervormd-gereformeerde predikanten welke richting de Nationale Vergadering insloeg tijdens de debatten over de verhouding tussen kerk en staat. Zij organiseerden zich vervolgens landelijk in een zogenoemd ‘coetus’, een benaming voor een kerkelijke vergadering buiten de gewone kerkelijke structuren. Uit alle provinciale synodes (behalve Drenthe!) kwamen vertegenwoordigers in Utrecht bijeen om zich te beraden over de situatie, die in hun ogen een aanval inhield op de rechten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap. Na kennisgenomen te hebben van de bepalingen zoals die in de laatste dagen van mei 1797 in het *Ontwerp van Constitutie* werden opgenomen en met het referendum voor ogen, besloten zij om de leden van hun kerkgenootschap te mobiliseren door middel van een landelijk petitionnement, tegen de aantasting van de rechten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap. Twee typen van voorgedrukte rekesten ter ondertekening kwamen in omloop. Het eerste type mobiliseerde alleen de hervormd-gereformeerden: ‘...de Ondergeteekenden, hoofden der huisgezinnen, alle behoorende tot het Godsdienstig Genootschap der Hervormden in deeze Lande.’, was de openingszin.⁴⁷ Het tweede type kon niet alleen ondertekend worden door hervormd-gereformeerden, maar ook door anderen. De aanhef luidde: ‘... de ondergetekende Burgers en ingezetenen van...’⁴⁸ Dit tweede type kwam in omloop in Noord-Holland.

Onder leiding van provinciale synoden en vervolgens classicale vergaderingen werden de handtekeningen ter plaatse opgehaald door predikanten, ouderlingen en diakenen. De bewaard gebleven rekestten laten een gemêleerd beeld zien. Sommige rekestten zijn niet alleen getekend door hoofden van huisgezinnen, maar door alle lidmaten van de kerk, dus ook door vrouwen en andere leden van het huisgezin. In sommige classes tekende alleen de kerkenraad namens de plaatselijke kerkelijke gemeente (Classis Gouda en Schoonhoven bijvoorbeeld).

⁴⁶ Niet overal in de Republiek had dit principe grote gevolgen. Op het platteland van Friesland werden de predikanten betaald uit de ‘floreelbelasting’ die werd opgebracht door eigenaren van onroerende goederen, ongeacht hun godsdienst. Ook in de Ommelanden van Groningen en in Drenthe bestond over het algemeen geen financiering uit overheidskassen of bijzondere fondsen. Voor sommige delen van Noord-Holland gold dat evenzeer. De traktementen werden daar plaatselijk geregeld. Stadsbesturen financierden vaak de salarissen van predikanten of gaven extra subsidie bovenop kerkelijke inkomstenbronnen om de beste predikanten naar de stad te halen.

⁴⁷ Voor de volledige tekst: Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, bijlage 9: 298-299.

⁴⁸ *Ibidem*: 300-302.

Een aantal classes heeft trouwens aan het petitionnement niet deelgenomen (Classes Schouwen-Duiveland, Edam, Hoorn, Meppel en Assen).

In de maanden oktober, november en december 1797 zouden 235.307 handtekeningen worden opgehaald en aangeboden aan de Nationale Vergadering.⁴⁹ Dat was een overweldigend resultaat, zeker als men de opkomst van de twee referenda ernaast legt. Complete dorpsgemeenschappen in Friesland en Groningen, de Veluwe, de Achterhoek, Utrecht en op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden en waarden tekenden de rekesten. Ook in de grote steden van Holland en Zeeland, zoals Rotterdam, Amsterdam en Middelburg werd massaal getekend.

De handtekeningenactie zou tot grote beroering leiden. Het provinciebestuur van Zeeland verbood predikanten om vanaf de kansel op te roepen om de rekesten te tekenen.⁵⁰ Nadat een katholieke tegenbeweging met een eigen handtekeningenactie ‘antidotaal’ op gang kwam, reageerde de Nationale Vergadering als door een wesp gestoken toen de massaal getekende rekesten binnen kwamen:

‘worden geseponneerd opdat niet de vrugten der Bataafsche Revolutie door secten twisten vernield en Neerlands Inwooners worden bloot gesteld aan de onderlinge haat en parthijenschappen die door de Vijanden des Vaderlands gekoesterd, uit het doen van zodanige verzoeken noodwendig moeten resulteren.’⁵¹

De petitiecampagne van hervormd-gereformeerden droeg bij aan de verdieping van de crisissfeer in Den Haag in de laatste maanden van 1797. De handtekeningenactie heeft overigens geen invloed uitgeoefend op de constitutiecommissie die uiteindelijk, onder leiding van Ockerse, tot 1796 predikant te Wijk bij Duurstede, het *Ontwerp van Staatsregeling* schreef, dat nog wat scherper was bij het formuleren van de verhouding tussen overheid en kerkgenootschappen. Artikel 21 legde de grondslag voor de nieuwe verhouding tussen overheid en kerken: ‘Elk Kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zijnen Eerdienst,

⁴⁹ Den Ouden, *Kerk onder patriottenbewind*, 142, die verwijst naar de acta van de provinciale synode van Zuid-Holland van 3 juli 1798. Zie voor deze petitie: NA Den Haag. Archief *Wetgevende colleges*, inv.nrs. 851-863.

⁵⁰ Zeeuws Archief Middelburg. Archief *Gedrukte Notulen*, Notulen van de vergadering van de representanten van het volk van Zeeland, 14 en 16 november 1797.

⁵¹ *Decreten Nationale Vergadering*. Deel 22 December 1797, 4 december 43. Zie voor deze petitie: NA Den Haag. Archief *Wetgevende Colleges*, inv.nr. 864-866. Vrijwel alle katholieke gemeenschappen in Gelderland hebben getekend. Daarnaast uit Bataafs-Brabant: Waalwijk, Drunen, Baardwijk en Besooyen, Dongen. Uit Holland: Avenhorn, Heiloo, Goorn (bij Hoorn), Hoogwoud, Medemblik, Oudorp, Scharwoude, Ursem, Warmond, Geertruidenberg, Brielle, Amsterdam, Rotterdam, Haarlem. Uit Overijssel: Deventer.

deszelfs Bedienaaren en Gestigten.’ Deze bepaling had uiteraard grote financiële gevolgen voor de ‘voormalig heersende kerk’. Daar kwam nog bij dat ‘Alle Kerk-Gebouwen en Pastorij-huizen der voormaals Heerschende Kerk worden overgelaten aan de beschikking van ieder Plaatselyk Bewind om deswege tussen alle Kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen’.

De Staatsregeling van 1798 stelde de hervormd-gereformeerden voor de opgave om binnen drie jaar de betaling rond te krijgen van salarissen van predikanten en hoogleraren. Zij dienden hun eigen kerkgebouwen te gaan beheren en de financiering te regelen van hun kerkelijke beambten als koster, ziekentroosters, organisten en catechiseermeesters. Sommige kleine gemeenschappen wisten dat zij hun kerken zouden moeten afstaan aan katholieken.

Motieven voor hervormd-gereformeerden om niet deel te nemen aan de twee referenda waren dus zeker aanwezig, overigens met de mogelijkheid om *nee* te stemmen omdat de voorstellen in de ontwerpen van grondwet op het terrein van hun kerk allicht veel te ver gingen. Oproepen van predikanten om *tegen* de voorliggende ontwerpen van grondwet te stemmen zijn echter niet aangetroffen. De organisatie van het petitionnement was voor een groep predikanten in 1797 de eerste reactie op het *Ontwerp van Constitutie*. De verplichte ondertekening van de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer’ in 1798, zal mede een rol hebben gespeeld om een eventuele verwerping van het *Ontwerp van Staatsregeling* uit hervormd-gereformeerde kring te verhinderen. Hervormd-gereformeerde ‘hoofden van huisgezinnen’ dienden dan onveranderlijke afkeer te hebben van het ‘stadhouderlijk bewind’ en dat zal in deze vaak overtuigd Oranje-gezinde gemeenschappen een onoverkomelijk stap zijn geweest.

Predikanten en ouderlingen, georganiseerd in provinciale synoden en classes, waren onder leiding van de Utrechtse ‘coetus’ in staat om motieven van hervormd-gereformeerde geloofsgenoten te formuleren en naar buiten te brengen. Zij hebben een overtuigende rol gespeeld om hervormd-gereformeerden in het openbaar te organiseren en te mobiliseren om op te komen voor de belangen van hun kerkgenootschap. Hervormd-gereformeerde burgers en gemeenten lieten in grote delen van het land door tekening van het petitionnement zien, dat zij zich emotioneel verbonden voelden met hun kerkgenootschap, dat op dat moment nog geen landelijke structuur of uitstraling kende. Hoewel negatieve samenhang bestaat tussen het aantal hervormd-gereformeerden en de hoogte van opkomst, waren er desalniettemin grote (regionale) verschillen tussen hervormd-gereformeerde gemeenschappen onderling wat betreft de bereidheid om deel te nemen aan grondvergaderingen en vervolgens *ja* of *nee* te stemmen.

Er konden immers andere motieven doorslaggevend zijn dan de positie van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, die lang niet in elke provincie werd bedreigd.

§ 6 Religie en stad versus religie en platteland

Landelijk gezien bestond geen onderscheid tussen stad en platteland en motieven daarvoor konden niet worden gevonden. Langs de scheidslijn katholiek en hervormd-gereformeerd bestond op landelijk niveau echter wel degelijk een onderscheid. Katholieken hadden zowel voldoende algemene als specifieke motieven om aan de twee referenda deel te nemen. Hervormd-gereformeerden hadden veel minder positieve motieven. Van de mogelijkheid om *nee* te stemmen, in het bijzonder tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*, maakten zij echter niet of nauwelijks gebruik, omdat de ‘verklaring van onveranderlijke afkeer van het stadhoudelijk bewind’ wellicht een dam opwierp. De bedreigingen voor hun kerkgenootschap waren allicht ook niet groot genoeg om daar overheen te stappen. De massale deelname aan het petitionnement toont wel aan, dat in grote delen van het land het gevoel bestond dat de positie van hun kerkgenootschap werd bedreigd. De mobilisatie van de hervormd-gereformeerden door de massale ondertekening van het petitionnement voor de handhaving van de rechten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap en de reactie daarop van katholieken versterkten het belangenconflict tussen katholieken en protestanten.

In deze afsluitende paragraaf wordt onderzocht of de scheidslijn katholiek – protestant voor een deel een verklaring geeft voor het onderscheid dat in sommige provincies bestond tussen stad en platteland. De analyse wordt afgerond met het stemgedrag in Bataafs-Brabant, waarbij het vraagstuk centrum en periferie nader wordt uitgewerkt.

6.1 Religie en stad

Voor de analyse naar samenhang tussen religie en opkomst zijn de 102 steden ingedeeld naar grootteklassen, waarbij de 15 steden met meer dan 10.000 inwoners zijn samengebracht in één klasse.⁵² Tabel 8.12 laat zien dat de samenhang tussen opkomst en religie vooral sterk is voor steden met minder dan 2.500 inwoners, in 1798 meer nog dan in 1797. Vaak zijn het steden waar één geloofsgemeenschap domineerde. Voor steden tussen 2.500 en 5.000 inwoners is de samenhang zwakker, zeker in 1797, maar de toegenomen polarisatie komt in 1798 tot uiting in een sterkere samenhang tussen religie en opkomst. De belangrijkste conclusie is echter dat

⁵² Zie Bijlage 4 voor de specificatie van de 102 steden en de indeling in grootteklassen.

in steden met meer dan 5.000 inwoners geen of slechts een zwak verband kan worden vastgesteld tussen opkomst en religieuze gezindheid.

Tabel 8.12: Bataafse Republiek. 102 steden. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 per 500 inwoners en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken per 500 inwoners.

Grootteklasse	Opkomst 1797 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N= aantal steden.
> 10.000	-.42	.38	-.10	.21	15
5.000.-10.000	-.10	.12	-.26	.25	16
2.500 – 5.000	-.44	.40	-.58	.62	24
< 2.500	-.57	.58	-.62	.63	47
Steden	-.48	.48	-.54	.56	102

Wellicht illustreren de vier steden met meer dan 5.000 inwoners en een overwegend katholieke signatuur deze uitkomsten: Bergen op Zoom (70% RK; opkomst 1797 8% en in 1798 21% van de stemgerechtigden); Nijmegen (62% RK; opkomst 1797 26% en in 1798 35%), Breda (80% RK; opkomst 1797 45% en in 1798 43%) en Den Bosch (80% RK; 1797 64% en in 1798 54% van het aantal *apparente* stemgerechtigden). In die steden bestaat geen overtuigende relatie tussen het aantal katholieken en opkomst. Vooral andere factoren en plaatselijke omstandigheden bepalen de hoogte van de opkomst, zo zou een conclusie kunnen zijn, die overigens ook eerder is getrokken.

6.2 Het katholieke en protestantse platteland

Tabel 8.13 geeft een samenvatting van de gegevens van de 846 dorpen en districten die tot het platteland worden gerekend. De samenhang tussen religie en opkomst blijkt sterk in 1797, nog sterker in 1798.

Tabel 8.13: Bataafse Republiek. 846 dorpen en plattelandsdistricten. Samenhang van de opkomst in 1797 en 1798 per 500 inwoners en het aantal hervormd-gereformeerden of katholieken per 500 inwoners.

	Opkomst 1797 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1797 en aantal katholieken per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal hervormd- gereformeerden per 500 inwoners	Opkomst 1798 en aantal katholieken per 500 inwoners	N= aantal dorpen en platteland districten
Platteland	-.59	.59	-.76	.77	846

Het verschil in opkomstgedrag tussen katholieken en hervormd-gereformeerden speelde zich kennelijk in het bijzonder af op het platteland en de kleine steden. Dat verklaart dan ook voor een deel het verschil in opkomstgedrag tussen stad en platteland.

Het opkomstgedrag op het platteland is nader gespecificeerd, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen het vrijwel homogene katholieke en het vrijwel homogene hervormd-gereformeerd platteland. Tabel 8.14 vat de opkomst samen voor het vrijwel homogene katholieke platteland (meer dan 85% van de bevolking is er katholiek).

Tabel 8.14: Bataafse Republiek. Het (homogene) katholieke platteland, met kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden in 1797 en 1798

	Percentage katholieken	Percentage hervormd- gereformeerden	Opkomst 1797	Opkomst 1798
Land van Maas en Waal / Rijk van Nijmegen	94%	6%	41%	38%
Land van Cuyk (incl. Grave)	95%	5%	58%	72%
Meijerij van Den Bosch	97%	3%	62%	80%
Baronie van Breda	96%	4%	62%	90%
Land van Bergen op Zoom	89%	11%	47%	63%

Zoals te verwachten was, ging in de vier plattelandsregio's van Bataafs-Brabant een ruime meerderheid van de stemgerechtigde burgers naar de grondvergaderingen, terwijl meer dan 90% van de bevolking rooms-katholiek was. Het platteland van West-Brabant wijkt enigszins af; naast een lagere opkomst, stemden in dit gebied veel burgers in 1798 tegen het *Ontwerp van Staatsregeling*, zoals al vastgesteld. De enige andere regio waar meer dan 90% van de bevolking katholiek was betreft het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen. Toch ging de meerderheid van de stemgerechtigde burgers in 1797 (41%) noch in 1798 (38%) naar de grondvergaderingen. Hoe meer katholieken, hoe hoger de opkomst wil niet zeggen dat *alle* katholieken deelnamen aan het referendum. Dat hing zeker ook af van plaatselijke omstandigheden en andere dan religieuze motieven.

Tabel 8.15 vat de opkomst samen voor het vrijwel homogene hervormd-gereformeerde platteland (rond 85% van de bevolking was er hervormd-gereformeerd).

Tabel 8.15: Bataafse Republiek. Het (homogene) hervormd-gereformeerde platteland, met kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden in 1797 en 1798

	Percentage katholieken	Percentage hervormd- gereformeerden	Opkomst 1797	Opkomst 1798
Groningen				
Ommelanden	4%	92%	12%	15%
Oldambt	5%	88%	8%	9%
Westerwolde	1%	95%	10%	11%
Friesland				
Oostergo	3%	89%	21%	14%
Westergo	9%	83%	26%	21%
Zevenwouden	8%	82%	17%	13%
Drenthe	1%	95%	23%	21%
Overijssel				
Hoogschoutambt Hasselt	0%	98%	3%	9%
Gelderland				
De Veluwe	11%	88%	15%	9%
Nederbetuwe	7%	92%	8%	11%
Tielerwaard	10%	88%	5%	9%
Holland				
Krimperwaard	10%	90%	14%	14%
IJsselmonde/Zwijldrechtse waard	3%	97%	10%	11%
Alblasserwaard/Vijfheerenlanden	3%	95%	13%	14%
Voorne-Putten	3%	95%	8%	9%
Hoekse Waard	1%	97%	8%	11%
Goeree-Overflakkee	9%	89%	13%	15%
Zeeland				
Walcheren	2%	98%	13%	17%
Noord-Beveland	0%	100%	7%	6%
Schouwen-Duiveland	3%	96%	24%	29%
Tholen/St.Philpsland	12%	88%	39%	46%

In zijn beschrijving van de religieuze kaart van Nederland laat Knippenberg zien, dat de sterkste concentratie van hervormd-gereformeerden (meer dan 75% van de bevolking) te vinden is in een band die loopt van het zuidwesten (Zeeland) naar het noord-oosten

(Groningen en Friesland).⁵³ De opkomstcijfers liggen tussen de 5% en de 20%, met duidelijke uitzonderingen in Zeeland. Deze lage opkomstcijfers, zowel in 1797 als in 1798, zijn te vinden op Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden, het rivierengebied van Holland, overgaand in het rivierengebied van Gelderland en de Veluwe. Opkomstcijfers van rond de 10% zijn eveneens te vinden op het platteland van Groningen. In Friesland wijkt de opkomst in sommige plattelandsdistricten rondom Dokkum (Oost- en West-Dongeradeel, Ferwerderadeel en Dantumadeel) en in de Friese Wouden (Haskerland, Schoterland, Opsterland en Lemsterland) daar niet ver van af. Overigens had Utingeradeel, met de hoofdplaatsen Akkrum en Oldeboorn, bij beide referenda de laagste opkomst in Friesland. Utingeradeel was één van de weinige plaatsen in de Bataafse Republiek waar de meerderheid van de inwoners doopsgezind was. Rijke doopsgezinde kooplieden en fabrikanten namen in deze periode zowel in Friesland als elders zitting in bestuursorganen, maar dat wil niet zeggen dat overwegend doopsgezinde gemeenschappen deze burgers volgden en participeerden in de referenda.

Evenmin als voor het homogene katholieke platteland kan voor het vrijwel homogeen hervormd-gereformeerde platteland worden gesproken van een eenduidig opkomstgedrag. Naast plaatselijke, zijn er regionale uitzonderingen, met veel hogere opkomsten dan de geschatte 5% tot 20%. De uitzonderingen zijn aan de orde geweest, zoals Tholen in Zeeland, aangevuld nu met Schouwen-Duiveland. In verschillende Drentse dorpen op het zand was de opkomst hoog, hoewel de provincie homogeen hervormd-gereformeerd was. De positie van Drenthe in de nieuwe staat zal ongetwijfeld een belangrijker motief zijn geweest om deel te nemen aan de referenda dan de positie van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, dat in deze provincie nauwelijks werd bedreigd.

Kaarten 3 en 4 met daarin de opkomst bij de twee referenda op het vrijwel homogeen hervormd-gereformeerde platteland, roepen associaties op met politieke en religieuze ontwikkelingen van het Nederlands protestantisme in de negentiende en twintigste eeuw. Voor die beeldvorming moet echter worden gewaarschuwd. In 1797-1798 bestond geen scherp onderscheid tussen hervormd of gereformeerd, orthodox of modern, vrijzinnig of bevindelijk. Pas in de negentiende eeuw konden hervormd-gereformeerde gemeenschappen

⁵³ Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, 40-45, in het bijzonder figuur 2.10. Deze kaart heeft een bijdrage geleverd aan de introductie van het begrip 'protestantenband' in de historische en geografische literatuur. Het begrip is niet identiek aan *bible belt*. In de *bible belt* wonen orthodoxe protestanten, in het bijzonder bevindelijk gereformeerden, overigens als significante minderheid en niet als meerderheid. Zie voor een scherpe afbakening van deze begrippen: Jan Dirk Snel, 'Waarom daar? De Refoband of Refogordel als onderdeel van de Protestantenvand', in Lieburg, *Refogeschiedenis in perspectief*.

uiteenvallen in kerkelijke groepen of konden een herkenbare kleur of ligging krijgen. Hervormd-gereformeerde burgers moesten zich allereerst bevrijden van de kluisters van het ancien régime. Liberalen, vrijzinnigen, modernen, orthodoxen, hervormden, gereformeerden, bevindelijken, antirevolutionairen, christelijk-historischen zijn allen een schepping van de negentiende eeuw. Vanaf de periode 1795-1816 maakten de hervormd-gereformeerde gemeenschappen twee belangrijke ontwikkelingen door. Enerzijds de organisatie en opbouw van de Hervormde Kerk als nationale kerk met de achterlating van grote delen van de kerkelijke structuren uit de zestiende en zeventiende eeuw en van kerkelijke gemeenschappen die zich daarin niet konden vinden. Anderzijds de ontwikkeling van de individuele geloofsvrijheid voor hervormd-gereformeerden om zelf keuzes te maken tot welke kerkelijke gemeenschap of richting men wilde horen en tot welke predikant men zich aangesproken voelde.⁵⁴ Het onderscheid tussen het vrijwel homogeen hervormd-gereformeerde platteland en het vrijwel homogeen katholieke platteland wat betreft de opkomst is evenwel duidelijk. Voor het Land van Heusden en Altena en de Bommelerwaard is zelfs een scherpe grens zichtbaar tussen de katholieke dorpen aan de zuidrand, gericht op Bataafs-Brabant, en de hervormd-gereformeerde dorpen verderop in de polders en de waard.

Ten slotte verdient Twente hier enige aandacht. Twente is, naast Bataafs-Brabant, de enige regio waar in 1798 de meerderheid van de stemgerechtigde burgers naar de grondvergaderingen ging. De opkomst steeg van 45% in 1797 naar 61% in 1798. Twente is echter geen homogeen katholieke regio. Slechts 55% van de bevolking was katholiek.⁵⁵ Hoewel er duidelijk verschillen in opkomst zijn tussen de zuiver katholieke stadjes Ootmarsum en Oldenzaal met het omringende platteland en overwegend hervormd-gereformeerde plaatsen als Vriezenveen, Markelo, Wierden, Rijssen en Goor, is de opkomst over het geheel genomen hoog. Dat relativeert en nuanceert de betekenis van een correlatiecoëfficiënt. Hoe meer hervormd-gereformeerden hoe lager de opkomst zegt iets over de *richting* van de samenhang, niet veel over de hoogte van de opkomst. In de meeste gevallen lagen die in Twentse stadjes en plattelandsgemeenschappen boven het landelijke gemiddelde van 42 opgekomen burgers op het platteland in 1798. Andere factoren dan religie hebben in Twente een rol gespeeld bij de hoge opkomst. De strijd die de boeren in de jaren tachtig van de achttiende eeuw hadden moeten voeren tegen de verplicht te leveren (feodale)

⁵⁴ Zie voor deze benadering: Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*, in het bijzonder 169-199.

⁵⁵ Zie voor een gedetailleerde analyse van de religieuze verhoudingen in Twente ook: B.H.A. te Lintelo: *Ketters en papen, De Reformatie en de Katholieke herleving 1580-1640*, in het bijzonder 137-165 voor een analyse op het niveau van buurtschappen.

diensten aan de drost van Twente zou zo'n factor kunnen zijn. Plaatselijke en streekgebonden omstandigheden, anders dan religie en daarmee samenhangende motieven, bepaalden een deel van de uitkomst.

6.3 Holland: het gemengde platteland

Naast plattelandsgebieden die getypeerd kunnen worden als (vrijwel) homogeen katholiek of (vrijwel) homogeen hervormd-gereformeerd zijn er regio's die gekenschetst kunnen worden als gemengd wat betreft religieuze gezindheid (De Achterhoek, Twente, het land van Heusden Altena, de Overbetuwe, de provincie Utrecht, Salland in Overijssel, Zuid-Beveland in Zeeland).

Het platteland van Holland boven de Maas en de Hollandse IJssel verdient hier echter enige extra aandacht om (nogmaals) te laten zien dat opkomst niet volledig door de tegenstelling katholiek versus hervormd-gereformeerd werd bepaald.

Kaarten 3 en 4, tabel 7.1 laten een geografische scheidslijn zien tussen de Zuid-Hollandse eilanden en waarden, met Schieland en het overige deel van het platteland van Holland. Het gebied ten zuiden van de Maas en de Hollandse IJssel is vrijwel homogeen hervormd-gereformeerd en zou door de slechte verbindingen naar de politieke en economische centra van de provincie gerekend kunnen worden tot de periferie van Holland. De grens van Delfland met Schieland blijkt de scheidslijn te zijn.

Tabel 8.16 bevat de opkomstcijfers voor verschillende delen van het platteland van Holland boven de Maas en de Hollandse IJssel. Vanaf West-Friesland tot en met Delfland lagen de opkomstcijfers op het platteland beduidend hoger dan landelijke en provinciale gemiddelden. De opkomst lag tussen de 35% en de 50% van het aantal stemgerechtigden. In 1798 ging in West-Friesland en het platteland rond Amsterdam (Amstelland) zelfs de meerderheid van de stemgerechtigden naar de grondvergaderingen.

Het platteland van Rijnland, Delfland, Kennemerland en Holland boven het IJ had wat religie betreft een gemengde samenstelling van de bevolking: 37% was katholiek, 57% was hervormd-gereformeerd. De hoge opkomst hier zal voor een deel bepaald zijn door de aanwezigheid van katholieke gemeenschappen, maar dat is zeker niet de enige factor. Als er petitieën worden getekend voor één en ondeelbaarheid dan was dit, buiten grote steden, bijvoorbeeld het geval in dorpen die in deze regio zijn gelegen.

Holland boven het IJ had bovendien een ander karakter dan het hoofdzakelijk agrarische platteland van Rijnland en Delfland.⁵⁶ De economie was verbonden met de haven van Amsterdam en activiteiten die daarmee samenhangen: opslag en handel, scheepsbouw en slooponderhoud. Langs beide zijden van de Zaan had zich een pre-industriële cultuur ontwikkeld waar met behulp van tientallen windmolens koloniale waren werden verwerkt, hout werd gezaagd, papier gemaakt of verf geproduceerd. In de dorpen langs de Zaan bestond een sfeer van vrijheid en vrijhandel, vrij van gildebepalingen die in Amsterdam voor bepaalde sectoren van de economie golden. Vrij ook van gewetensdwang, gekoesterd door naar verhouding veel doopsgezinden die er woonden en werkten.

Tabel 8.16: Holland. Het religieus gemengde platteland, met kleine steden. De opkomst van het aantal (apparente) stemgerechtigden in 1797 en 1798.

	Aantal GV*	Aantal stemgerechtigden 1801-1802	Percentage stemgerechtigden t.o.v de bevolking	Opkomst 1797 in percentages	Opkomst 1798 in percentages
West-Friesland I ⁵⁷	37	3.904	22%	46%	52%
West-Friesland II ⁵⁸	21	2.349	22%	34%	42%
Nieuwburgen ⁵⁹	15	1.687	22%	50%	48%
Zaanstreek	38	4.131	22%	45%	44%
Waterland	10	1.417	21%	35%	37%
Amstelland	18	1.906	21%	53%	55%
Het Gooi	30	3.355	21%	48%	37%
Kennemerland	52	6.139	23%	40%	40%
Rijnland	94	10.632	23%	36%	39%
Woerden/ Bodegraven	15	1.636	21%	32%	43%
Delfland ⁶⁰	39	4.654	24%	35%	38%
Schieland	32	3.427	23%	12%	11%

* Aantal GV = aantal grondvergaderingen

Als het provinciebestuur van Holland rond 1730 'heerlijke' rechten in de etalage zet om publieke schulden te delgen, kopen samenwerkende groepen rijke burgers in de hele regio boven het IJ deze rechten op. Vervolgens waren zij in staat zelf plaatselijke bestuurders te

⁵⁶ Van Der Woude, *Het Noorderkwartier*.

⁵⁷ West-Friesland I staat onder politieke en juridische controle van de steden Hoorn en Enkhuizen: Drechterland en de Vier Noorder Koggen.

⁵⁸ West-Friesland II staat onder politieke en juridische controle van de stad Alkmaar: Geestmerambacht en Schager- en Nedorper Koggen.

⁵⁹ 'Nieuwburgen' is de naam die in deze regio wordt gegeven aan het district waarin onder meer de zeventiende - eeuwse nieuwe inpolderingen zijn gelegen: de Purmer en de Beemster.

⁶⁰ Delfland is zonder de visserij-steden Maassluis en Vlaardingen.

benoemen.⁶¹ Grote delen van Holland boven het IJ waren al vóór 1795 vrij van invloed van adel en stedelijke patriciërs. Op 29 januari 1795 vroegen Oost- en Westzaandam als eersten om toegang tot het provinciebestuur. Zij kregen zitting in de vergaderingen van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland, de opvolger van de Staten van Holland. Hun initiatief zou worden nagevolgd door grote delen van het platteland van Holland.

In dit gebied en in het bijzonder langs de Zaan en de uitlopers daarvan, lagen dorpen waar zowel in 1797 als in 1798 de meerderheid van de stemgerechtigde burgers opkwam in grondvergaderingen, terwijl slechts een minderheid van rond de 10% van de bevolking katholiek was (bijvoorbeeld De Rijp, Wormerveer en Zaandijk). Andere factoren bepaalden daar aldus de hoogte van de opkomst.

In Rijnland en Delfland zouden boeren en agrarische gemeenschappen zich in de periode 1795-1796 ontdoen van aristocratische invloeden, van zowel de adel als van stedelijke patriciërs, door de hervorming van de besturen van de hoogheemraadschappen van Rijnland en Delfland.⁶² Vanaf eind 1795 kozen grondeigenaren, waaronder vooral boeren, via een getrappt kiessysteem, gebonden aan de hoeveelheid belastbaar land dat zij in bezit hadden, hoofdingelanden, hoogheemraden en dijkgraaf.⁶³ De introductie van democratie zorgde (eindelijk) voor een zekere invloed van (grote) boeren op waterschapsbesturen. Zij hadden in

⁶¹ Beekhuis, 'Bezit verkocht. De verkoop van ambachtsheerlijkheden door de Staten van Holland en West-Friesland 1722-1741'.

⁶² Zie voor de ontwikkelingen in Delfland: Cremers, *Het bestuur van Delfland*, 17-26; Rijnland: Fockema Andreae, *Hoogheemraadschap Rijnland*, 236-249.

⁶³ Op 6 maart 1795 lieten de Provisionele Representanten van het Volk van Holland een *publicatie* uitgaan om ten aanzien van het bestuur van waterschappen en polders geen veranderingen te laten plaatsvinden. Artikel 11 'Dat alle Collegien, die het opzigt hebben over Dyken en Waterwerken, provisioneel, zullen blyven op den vorigen voet, tot den tijd toe, dat hieromtrent een nadere voorziening zal zyn gedaan'.

Op 7 oktober 1795 verschijnt een nieuwe *publicatie*: 'Dat de verkiezing der Heemraden, Poldermeesters, Waardsmannen, Hoofd-Ingelanden, Secretarissen, Penningmeesters, of hoedanig die Persoonen ook mogten genaamt worden, voor het vervolg zal geschieden door de Ingelanden van elke Polder of District, welke voor hunne dat daar in gelegene Landen betaalen in de Lasten, die onder den naam van Dyk, Sluys- en Molengelden worden omgeslagen, of welkers Landen met het onderhoud van zeeker gedeelte Dyks, Wetering, Kade of eenige ander zyn belast, onder welke Landen ook begreepen worden die geen, welke ofschoon uitgeveend, echter met de gewoone Polderlasten bezwaard gebleeven zyn.'

'Dat de Stemming niet zal geschieden hoofd voor hoofd, maar by Morgentaalen op deeze wyze; dat er zoo veele Stemmen zullen zyn, als er lastdraagende Morgen Lands in die Polder zyn geleege, en dat elk der Ingelanden by een beslooten Billiet, waar op zal moeten aangetekend zyn Naam, het getal der lastdraagende Morgen Lands, welke hy binnen den ring van dien Polder in eigendom bezit, de plaats, waar dezelve zyn geleege, als mede de Persoonen die hy verkiest; welke Billietten by de opneeming der Stemmen, zullen gerekend worden naar mate het montant der lastdraagende Morgen Lands mogt bezitten, zich op een Billiet met een ander mogen combineeren, om alzoo eene stem uittebrengen, doch anderzints van de Stemming zyn uitgeslooten.'

Deze wijze van stemmen binnen waterschappen zou in de negentiende en twintigste eeuw leidend zijn.

In de discussies over een nieuwe grondwet werd in de periode 1795-1805 overigens geen aandacht besteed aan de positie van de waterschappen.

de eeuwen daarvoor de gelden mogen opbrengen voor het onderhoud en het beheer van dijken, sluizen en polders zonder veel invloed te hebben op de besteding daarvan. Na 1795 zou dat anders worden georganiseerd, waardoor het voortbestaan van de (grote) waterschappen werd verzekerd.

Terwijl religieuze gezindheid zeker een factor is geweest om het stemgedrag in Holland te begrijpen, is dat even zo zeker niet de enige verklaring waarom in grote delen van het platteland van Holland boven de Maas en de Hollandse IJssel zoveel burgers aan grondvergaderingen hebben deelgenomen.

6.4 De periferie: het katholieke platteland van Bataafs-Brabant

Bataafs-Brabant behoorde tot de periferie van de Bataafse Republiek. De opkomst bij beide referenda week hier duidelijk af van de rest van het land. De massale *nee*-stem in 1797 werd gevolgd door een massale *ja*-stem in 1798. Eerder is al aan de orde geweest, dat het verband tussen *nee*-stemmen in 1797 en *ja*-stemmen in 1798 echter zwak was (zie tabel 6.10). In verschillende regio's van Bataafs-Brabant werd in 1798 zelfs een *nee*-stem uitgebracht of besloten burgers om niet aan grondvergaderingen deel te nemen. Haagse politici moesten werk verzetten om de *nee*-stem van 1797 om te zetten naar een *ja*-stem in 1798. En dat gebeurde op een bijzondere manier.

Er stond namelijk één bijzondere bepaling in het *Ontwerp van Staatsregeling* die waarschijnlijk heeft gezorgd voor de steun van katholieken in Bataafs-Brabant.⁶⁴ Het betrof artikel 6 van de *additionele artikelen*, een bijlage bij het *Ontwerp van Staatsregeling*, betreffende 'de verdeeling der kerk-gebouwen en pastorie-huizen'. Voor veel stads- en dorpskerken, gebouwd in de late middeleeuwen, was de eigendom niet expliciet geregeld. Beheer en onderhoud vielen onder het plaatselijk bestuur, dat kerkmeesters benoemde die verantwoordelijk waren voor kerkgebouw en pastorie en de inventaris met de daaraan gerelateerde inkomsten en uitgaven. Na de Reformatie in de zestiende en zeventiende eeuw stelde het plaatselijk bestuur de kerkgebouwen ter beschikking voor de hervormde eredienst.

⁶⁴ In de *additionele artikelen* stond nog een artikel speciaal gericht op Bataafs-Brabant. 'Artikel 8. Ter bevordering van den Landbouw en Koophandel, zorgt het Vertegenwoordigend Lichaam, dat zoodanige Rivieren, Vaarten en Doorsnijdingen gemaakt worden, als zullen dienen, om de woeste Gronden ten voordeele der Republiek te bereiden. Bijzonderlijk zal zulks plaats grijpen, ten opzichte van de Rivieren *de Dommel* en *de Aa*; zullende die bevaarbaar gemaakt worden, opwaards de *eerste* van *den Bosch* tot *Eindhoven*, en *de laatste* van *den Bosch* tot *Helmond*, als mede *de Run* of *de Lij* tot *Oosterwijk*. Ter bevordering van dit ontwerp zal, uit 's Lands Kas, jaarlijks, besteed worden eene som van ten minsten *vier-honderd-duizend* Guldens, tot zoo lang de gemelde Rivieren bevaarbaar zullen wezen.' Op deze manier werd de stemming in Bataafs-Brabant mede beïnvloed. Door overheidsinvesteringen zou een einde worden gemaakt aan de economische achterstelling van deze provincie.

In Bataafs-Brabant, meer in het bijzonder in de Meierij van Den Bosch, zou de overdracht aan hervormde predikanten pas na de Vrede van Münster na 1648 definitief plaatsvinden.

In het *Ontwerp van Constitutie* en het *Ontwerp van Staatsregeling* werden regelingen aangekondigd voor in gebruik zijnde kerkgebouwen. Alle kerken en pastorieën die niet in het bijzonder eigendom waren van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap, zouden worden verdeeld onder de verschillende kerkgenootschappen, onder regie van het plaatselijke bestuur.⁶⁵ Binnen zes maanden na inwerkingtreding van de *Staatsregeling 1798* moest tussen de plaatselijke kerkgenootschappen een schikking zijn getroffen. De grondslag voor het vergelijk zou het aantal leden van ieder kerkgenootschap ter plaatse zijn: het grootste kerkgenootschap mocht een keuze maken bij de naasting van kerk en pastorie. Koos men voor de ‘grote’ (dorps)kerk, dan moest men wel een uitkering verstrekken aan de overige kerkelijke gemeenten ter plaatse, op basis van een taxatie van het kerkgebouw met de bijbehorende inventaris, naar evenredigheid van het aantal leden van het overblijvende kerkgenootschap. Daarna zou van iedere aanspraak afstand zijn gedaan en zou definitief de eigendom van een kerkgebouw zijn geregeld. Het kerkgenootschap dat het gebouw in eigendom aanvaardde, was vanaf dat moment verantwoordelijk voor onderhoud en beheer. Was het onmogelijk om tot een onderling vergelijk te komen, dan diende het voorstel te worden voorgelegd aan het Vertegenwoordigend Lichaam, het nieuwe tweekamer parlement dat vanaf 1 augustus 1798 in Den Haag zitting zou houden.

Zolang de plaatselijke gemeenschap in overgrote meerderheid hervormd-gereformeerd was, waren er wat de toewijzing betreft geen problemen te verwachten.⁶⁶ Anders was dat in dorpen en steden met meerdere kerkgenootschappen, die tot een onderlinge schikking moesten komen. Het meeste effect zou de regeling echter hebben in vrijwel homogeen katholieke dorpen in het bijzonder in Bataafs-Brabant en het aangrenzende rivierengebied van Gelderland, beneden de Waal. Daar stonden kerkgebouwen die vóór de Reformatie in gebruik waren geweest voor de katholieke eredienst geheel of gedeeltelijk leeg of waren in gebruik bij getalsmatig zeer kleine hervormd-gereformeerde gemeenten.

⁶⁵ *Staatsregeling 1798*, additionele artikelen artikel 6 ‘Alle kerkgebouwen en Pastorij-Huizen der voormaals Heerschende Kerk, voor zo verre zij, door aanbouw uit de afzonderlijke Kas der Gemeente, geene bijzondere en wettige eigendommen zijn, worden overgelaten aan de beschikking van ieder Plaatselijk Bewind, om deswege tusschen alle Kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen, en wel binnen de eerstkomende zes Maanden na de aanneming der Staatsregeling’.

⁶⁶ Er is geen studie die een overzicht geeft of en hoe deze toewijzing is geschied in homogeen protestantse regio’s van Nederland. Den Ouden, *Kerk onder Patriottenbewind*, 232-235, besteedt aandacht aan een aantal incidentele gevallen in samenhang met het functioneren van gemeentecommissies. Zie voor een gedetailleerde plaatselijke studie met aandacht voor dit onderwerp: Oosten en Versteeg, *Sint Anthoniepolder, een kerk in de Hoeksche Waard*, 482-491.

De inkt van de *ja*-stemmen op 23 april 1798 was amper droog of in veel Brabantse dorpen begon de procedure om door middel van naasting in bezit te komen van de dorpskerk, overigens zonder instemming van de geestelijkheid, in het bijzonder de vicarissen van Den Bosch en Breda; soms verzette de dorpspastoor zich eveneens. Zij vreesden op langere termijn conflicten met predikanten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap of zagen op tegen extra financiële lasten om bouwvallige kerken te renoveren en geschikt te maken voor de katholieke eredienst.⁶⁷

In vrijwel geen enkel dorp in Bataafs-Brabant en het aangrenzende Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen bleek overigens een vergelijk of een minnelijke schikking in de periode 1798-1800 haalbaar. Dat is begrijpelijk. Want de hervormd-gereformeerden moesten het kerkgebouw verlaten als zij getalsmatig in de minderheid waren en elders onderdak zoeken. De katholieken zaten in een veel betere onderhandelingspositie, want zij waren in het bezit van een schuil- of huiskerk. Zij konden er slechts op vooruitgaan, al waren veel van de oude middeleeuwse kerkgebouwen in verval en sinds 1648 niet of nauwelijks meer in gebruik. Over tientallen acties van naasting en inbezitneming heeft het Vertegenwoordigend Lichaam in de periode 1798-1801 definitieve besluiten moeten nemen.⁶⁸ Lang niet overal slaagde de procedure van verdeling en naasting, vaak door fel verzet van hervormd-gereformeerde gemeenten.⁶⁹

Behalve in Bataafs-Brabant is de verdeling en naasting gerealiseerd in het Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen.⁷⁰ Al in de jaren 1795-1796 speelde in dit gebied het vraagstuk van het gebruik van leegstaande kerken. Sinds april 1798 functioneerden in het

⁶⁷ Noordeloos: De houding van den Apostolisch Vicaris A. van Alphen ten opzichte van het ingebruik nemen der genaaste kerken, in *Bossche Bijdragen* XIV, 1936.

⁶⁸ Kerken in Bataafs-Brabant die na een besluit van de Eerste en Tweede Kamer van het Vertegenwoordigend Lichaam overgingen naar katholieke gemeenschappen: Land van Cuyk: Grave (1799), Cuyk (1799), Beers (1800), Sambeek (1800), Beugen (1800), Vierlingsbeek (1800) Vicariaat van Den Bosch: Sint Michielsgestel (1799), Helmond (1799), Deurne en Liessel (1799), Mierlo (1800), Someren (1800), Eindhoven (1799), Lage Mierde (1799), Hilvarenbeek (1799) Berchem (1800), Boxtel (1799); Erp (1799), Geffen (1800), Heesch (1799), Kessel (1799), Maren (1800), (Lith (1800), Lithoijen (1800), Maarheeze (1799), Mierlo (1800), Oss (1800). Vicariaat van Breda: die Haage (Princenhage) (1800), Terheijden (1799), Etten (1800), Sprundel (1799), Wouw (1800), Oudenbosch (1799), Halsteren (1799), Hoeven (1799-1800), Oud- en nieuw Gastel (1799), Standaardbuiten (1799). Er zijn ook kerkgebouwen overgedragen door een minnelijke schikking (Woensel bijvoorbeeld). Veel procedures zijn mislukt. Zie verder voor een overzicht: Noordeloos, *De restitutie*, 503-524

⁶⁹ Zie voor een gedetailleerde studie vanuit katholiek gezichtspunt: P. Noordeloos, *De restitutie der kerken in den Franschen tijd*. Er zijn veel lokaal-historische studies met betrekking tot de overdracht van kerkgebouwen. Voor een breder perspectief: Rooijackers, *Rituele repertoires*: 205-293, in het bijzonder 237-248.

⁷⁰ Rijk van Nijmegen: kerken van Wijchen (1799), Ewijk (1799), Niftrik (1799), Beuningen (1799). Land van Maas en Waal: kerken van Winssen (1799), Maasbommel (1799), Horssen (1800), Druten (1800), Afferden en Balgoy (1800), Alphen en Hernen (1800), Ooyen (1800), Appeltern (1800), Nederasselt (1801). Zie voor een gedetailleerde beschrijving van de ontwikkelingen in het land van Maas en Waal: H. van Heiningen, *De historie van het Land van Maas en Waal*, 201-245, in het bijzonder voor de overdracht van kerkgebouwen: 236-240.

Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen bovendien ambtsgemeentebesturen, die in dit gebied krachtig genoeg waren om de procedures van naasting en verdeling in de periode 1798-1799 voor katholieke gemeenschappen tot een goed einde te brengen.

Artikel 6 van de *additionele artikelen* zou één van de redenen zijn waarom de *Staatsregeling 1798* zo'n betrekkelijke korte tijd heeft bestaan. Onmiddellijk na de invoering van de *Staatsregeling 1801* werden de lopende procedures opgeschort en beëindigd. De spanningen tussen katholiek versus protestant waren te hoog opgelopen.⁷¹

Eén overblijfsel van de *Staatsregeling 1798* is overigens heden ten dage in sommige steden en dorpen nog zichtbaar, ten minste als het kerkgebouw nog bestaat en men de afgelopen 220 jaar verder niets heeft geregeld: de kerktoren bleef buiten de verdeling en naasting en werd eigendom van het plaatselijk bestuur. Klokken in de torens hadden niet alleen een religieuze functie, maar waren ook van belang in tijden van brand, watersnood, onraad of oorlog. En dan diende de burgerlijke overheid daarover te kunnen beschikken.⁷²

Artikel 6 van de *additionele artikelen* zal het resultaat zijn geweest van onderhandelingen achter gesloten deuren, met name tussen de Republikeinen en katholieke representanten in de periode december 1797-februari 1798. Het *Ontwerp van Constitutie* bevatte in 1797 immers soortgelijke bepalingen.⁷³ Kerken en pastorieën vóór 1581 gebouwd, zouden eigendom worden van gezamenlijke ingezetenen van een stad of dorp, die vervolgens onderling tot billijke schikkingen zouden moeten komen. Tussen het ontwerp van grondwet van 1797 en dat van 1798 bestond geen principiële verschil in visie. Het *Ontwerp van Staatsregeling* bevatte echter een uitgewerkte procedure, die in ieder geval voor dorpsgemeenschappen in Bataafs-Brabant uitzicht gaf om snel in bezit te komen van hun

⁷¹ Evenals voor het vraagstuk van de gilden zou de verdeling van kerkgebouwen overigens pas definitief worden geregeld na 1815, vooral door het toekennen van subsidies voor nieuwbouw of renovatie. De regeerperiode van Lodewijk Napoleon, in het bijzonder de jaren 1807-1809, is van richtinggevende betekenis geweest om de openliggende vraagstukken van traktementen van predikanten en andere ambtsdragers en de eigendom van kerkgebouwen te regelen, zodat de regering onder koning Willem I het onderwerp uiteindelijk kon afronden.

⁷² De Hoge Raad heeft in een arrest van 22 september 2000 deze situatie nog eens bevestigd, nadat een aantal gemeenten probeerde onder de onderhoudsplicht uit te komen. Zie arrest nr. C 98/309 HR, RvdW 2000/187c/. Zie voor een samenvatting: Lassche, 'Kerktorens ze blijven aandacht vragen': in: *Kerkbeheer* nr. 1. 2015. De toewijzing van de kerktoren heeft overigens niets van doen met Napoleon, die in Frankrijk in 1798 nog niet eens aan de macht was. Zie diverse berichten op het internet, die dit suggereren.

⁷³ *Ontwerp van Constitutie*, art 746 'Alle kerkgebouwen en pastoryhuizen, welke voor den jaare 1581 binnen deze Republiek aanwezig geweest zijn, met de goederen en fondsen, bestemd tot derzelver onderhoud, worden door de natie erkend, te zijn eigendommen van de gesamenlijke ingezetenen en bewoonderen van elke stad, dorp of plaats, in welke dezelve gelegen zijn, zonder onderscheid van eenig kerkenooschap.'

Art. 747 'Ten aanzien van het gebruik der kerkgebouwen en pastoryhuizen, welke, ingevolge het laatst voorgaand Articul, door de natie erkend te zijn, te wezen eigendommen van de gesamenlijke ingezetenen en bewoonderen van elke stad, dorp of plaats, maaken dezelve ingezetenen onderling zodanige schikkingen, als met de rechtvaardigheid en billykheid overeenkomen.'

‘grote’ dorpskerken. De verwerving had voor katholieke burgers grote symbolische betekenis. Zij wilden beschikken over een oorspronkelijk middeleeuws kerkgebouw, vaak midden in hun gemeenschap, voor samenkomsten verbonden met leven en dood en voor de viering van de kerkelijke hoogtijdagen.

Artikel 6 van de *additionele artikelen* moet welhaast één van de belangrijkste middelen zijn geweest waarmee men vanuit Den Haag heeft geprobeerd om de massale *nee*-stem in Bataafs-Brabant in 1797 te beïnvloeden en om te zetten in een *ja*-stem, in ieder geval om een nieuwe massale *nee*-stem te voorkomen. Want op een aantal essentiële punten die gevoelig lagen in Bataafs-Brabant was de situatie sinds 1797 niet veranderd: het amalgaam van de provinciale schulden, de invoering van een nationaal belastingstelsel en de splitsing van Bataafs-Brabant stonden opnieuw in het voorliggende ontwerp van grondwet.

Er was voor katholieken reden genoeg om voor deze grondwet van 1798 een *ja*-stem uit te brengen, in het bijzonder in Bataafs-Brabant, ondanks aarzelingen over de geoorloofdheid van de verklaring van ‘onveranderlijke afkeer’ of het ongenoegen in kringen van kerkbestuurders en geestelijken over de voortgaande betaling voor drie jaar van predikanten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap door overheden.

Al met al kan het stemgedrag en de hoge opkomst in Bataafs-Brabant worden gezien als uiting van een perifeer gebied van de Bataafse Republiek met een eigen identiteit, dat rechtdoening vroeg, en door middel van deze *Staatsregeling* kreeg, voor eeuwenlange achterstelling. De twee referenda en de *Staatsregeling 1798* leverden een niet te onderschatten bijdrage aan de integratie van Brabant in de Republiek, zodat later, toen dat in de periode 1830-1839 met de Belgische kwestie nog éénmaal op de politieke agenda kwam, aan de loyaliteit van Noord-Brabant aan de Nederlandse staat niet meer echt kon worden getwijfeld.

Een analyse van stemgedrag op basis van uitslagen geeft bescheiden mogelijkheden tot nadere duiding. In dit hoofdstuk is het stemgedrag geanalyseerd langs twee belangrijke maatschappelijke breuklijnen zoals die in de tijd van de Bataafse Republiek bestonden: stad versus platteland, en rooms-katholiek versus hervormd-gereformeerd. Een helder onderscheid op landelijk niveau tussen stad en platteland kan niet worden vastgesteld. Als er op provinciaal niveau tussen stad en platteland een verschil in stemgedrag bestaat, dan wordt dat wat betreft het platteland en de kleine steden voor een deel verklaard door religieuze gezindheid. Over het algemeen komen stemgerechtigde burgers op het (vrijwel) homogeen

katholieke platteland (meer dan 85% katholiek) meer naar grondvergaderingen dan burgers in de (vrijwel) homogene protestantenband (meer dan 85% hervormd-gereformeerd). Een groot petitionnement onder leiding van predikanten van het hervormd-gereformeerd kerkgenootschap leidde tot verscherping van de polarisatie tussen deze twee religieuze groepen in de samenleving, die tot uiting kwam in sterkere samenhang tussen religie en opkomst bij het tweede referendum van 23 april 1798. Plaatselijke en regionale verschillen zijn en blijven echter groot en van aanzienlijk belang om het stemgedrag bij de twee referenda te kunnen begrijpen.

De analyse laat een breuklijn zien langs de religieuze scheidlijnen die in de Republiek in de zestiende eeuw waren ontstaan en die zich in de loop van de zeventiende eeuw hadden uitgekristalliseerd en verdiept. De katholieken hadden vrijheid van godsdienst te winnen. *De Staatsregeling van 1798* beloofde een gelijke behandeling wat betreft de salariëring van kerkelijke ambtsvoorgangers en een regeling voor de verdeling en teruggave van kerkgebouwen. Katholieken hadden veel te winnen, weinig te verliezen. Een meerderheid van de katholieken stemde dan ook waarschijnlijk niet zozeer over de staatsrechtelijke kern van de ontwerpen van grondwet als wel om godsdienstvrijheid en in sommige regio's om de verdeling en teruggave van kerkgebouwen, zoals in 1798 in het *Ontwerp van Staatsregeling* was voorzien.

Lage opkomstcijfers zijn vooral te vinden in een deel van de zogenoemde protestantenband, de regio's waar de overgrote meerderheid van de bevolking hervormd-gereformeerd was: delen van de Zeeuwse eilanden, de Zuid-Hollandse eilanden en waarden, een deel van het rivierengebied van Gelderland, een deel van het platteland van Utrecht, de kern van de Veluwe, en ook wel delen van het platteland van Groningen en Friesland. Maar de cijfers zijn lang niet zo eenduidig als voor de katholieke periferie. In de overwegend protestantse regio's op het platteland van de Republiek werden de ontwerpen van grondwet allicht als een bedreiging gevoeld voor de tot dan toe bevoorrechte positie van de hervormd-gereformeerde kerk. Het afleggen van een verklaring van 'onveranderlijke afkeer', onder meer van het 'stadhouderlijke bewind', zal ongetwijfeld een bijdrage hebben geleverd aan de weerzin in deze regio's van burgers, bekend om hun Oranje-gezindheid, tegen deze ontwikkelingen. Het ontwerp verwierf hier nauwelijks steun.

De conclusie is dat de godsdienstige scheidlijn of breuklijn tussen rooms-katholieke en hervormd-gereformeerde gemeenschappen in de maatschappij van de Bataafse Republiek een deel van de verklaring vormt voor in het bijzonder het opkomstgedrag bij deze twee

referenda, meer in 1798 dan in 1797. Zo toont deze vroege democratie de bedding waarbinnen in de loop van de negentiende eeuw politieke partijen tot ontwikkeling kunnen komen en waarbinnen de zuilen zich kunnen of laten ontwikkelen die zo kenmerkend zijn geweest voor de periode 1918-1971.